

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 58**

Заснована 1964 року

Харків 2020

У «Віснику» відображаються актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 19 від 28.12.2020 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Відповідальний редактор – Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)
Болгов М. М., д-р іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет, Російська Федерація)
Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)
Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)
Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)
Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)
Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)
Чувшило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)
Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Кушнарьов С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Мизгін К. В., канд. іст. наук (PhD), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)
Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.
Офіційний веб-сайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

ISSN 2220-7929

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No 58

Founded in 1964

Kharkiv 2020

The Journal seeks to publish articles based on rigorous primary research that addresses major topics of debate in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography and source studies. It targets researchers as well as those who teach history for post-graduate students.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the speciality 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 19 from 28.12.2020).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief – Kulikov V. O., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Bolhov N. N., Doctor of Sciences (History), Professor (Belgorod National Research University, Russian Federation)

Górac A., Ph.D. (History), Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Kalinichenko V. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychiev M. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Sciences (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Naumov S. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Obertreis J., Ph.D. (History), Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhov S. I., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Posokhova L. Yu., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Serhieiev I. P., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Sciences (History), Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Chuvpylo O. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Ph.D. (History), Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Dukhopelnikov V. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kiselyova Yu. A., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kudelko S. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzghin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Shramko I. B., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Волосник Ю. П. Наступ радянської держави на релігійні конфесії: утиски та переслідування духовенства на Харківщині (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)	7
Любавський Р. Г. Трудова династія як метафора	25
Наумов С. О., Ланько Д. В. До питання про «провокаторство» В'ячеслава Заїкіна	39
Новак О. С. Формування нормативно-правової бази пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919–1926 рр.)	57
Ховтура А. С. «Гарбологічна місія» Харківського міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст.	72
Чугуй Т. О. Король Данило Романович у відносинах Русі і Польщі в 1245–1264 рр.	91
Шандра І. О. Торгово-промислові музеї як засіб збільшення товарообігу: світовий та вітчизняний досвід (кінець XIX – початок XX ст.)	104

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Астахова В. І. Вивчення історії освіти Харківщини: черговий крок	124
Чувпило О. О., Чувпило Л. О. Гордість харківської та світової індологічної науки (пам'яті Д. М. Овсяннико-Куликовського)	127
Хроніка подій на історичному факультеті за 2019–2020 р.	135

CONTENTS

ARTICLES

- Volosnyk Yu. P.** The Soviet State’s Attack on Religious Denominations: Oppression and Persecution of Clergy in the Kharkiv Region (Late 1920s to Early 1930s) 7
- Liubavskiy R. H.** Labor Dynasty as a Metaphor 25
- Naumov S. O., Lanko D. V.** On the Question of Viacheslav Zaikin as a “Provocateur” 39
- Novak O. S.** The Formation of the Regulatory and Legal Basis for Monument and Heritage Preservation in Soviet Ukraine (1919–1926) 57
- Khovtura A. S.** The “Garbological Mission” of Kharkiv’s Municipal Self-Government in the Late 19th and Early 20th Centuries 72
- Chuguj T. O.** King Danylo Romanovych in Relations Between Rus’ and Poland, 1245–1264 91
- Shandra I. A.** Commerce and Industry Museums as a Means of Boosting Trade: Global and National Experience (Late 19th and Early 20th Centuries) 104

REVIEWS

- Astakhova V. I.** Studying the History of Education of Kharkiv Region: the Next Step 124
- Chuvpylo O. O., Chuvpylo L. O.** Pride of Kharkiv and World Indology (in Memory of D. N. Ovsianiko-Kulikovskii) 127
- Chronicle of Events at the School of History, 2019–2020** 135

УДК 322:[323.281:27-722.5](091)(477.54)“192/193”

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-01

Волосник Юрій Петрович

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-1879-8378

НАСТУП РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ: УТИСКИ ТА ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ДУХОВЕНСТВА НА ХАРКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ 1920-х – ПОЧАТОК 1930-х рр.)

У статті вивчається кампанія радянської тоталітарної держави проти релігійних конфесій на Харківщині наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Огляд історіографії проблеми дозволяє зробити обґрунтований висновок про недостатнє та навіть фрагментарне її висвітлення в літературі. Досліджуються причини потужного антирелігійного наступу більшовиків в умовах поновленого Сталіним воєнно-комуністичного штурму країни з метою швидкого створення безрелігійного соціалістичного суспільства. Автор визначає основні напрями та методи атеїстичної кампанії в Харківському регіоні: позбавлення виборчих прав «служителів релігійних культів» усіх без винятку конфесій, що фактично перетворювало цю суспільну групу на ізгоїв радянського суспільства. Встановлено широке застосування такого заходу, як виселення священнослужителів разом із сім'ями з націоналізованого та муніципалізованого житлового фонду в містах і селищах Харківщини, що ставило цю категорію громадян у доволі складне становище, нерідко на межі виживання. Показано, що утиски та адміністративне свавілля представників місцевої влади щодо священно- та церковнослужителів, що часто супроводжувалися приниженням людської гідності останніх, перетворилися у той час на повсякденне явище. Висвітлено практику незаконного «переобкладання» місцевими податками і зборами «служителів релігійних культів», встановлення для них непомірних ставок квартирної плати, сплати ними різних поборів, примусового розміщення облігацій державних позик

в їхньому середовищі, свавільного стягнення зі священнослужителів незаконних натуральних платежів тощо. Розкрито значне посилення на межі 1920–1930-х рр. органами ДПУ переслідувань і репресій проти різних груп духовенства і віруючих, що належали до різних релігійних конфесій (РПЦ, УАПЦ, протестантських громад та ін.). Показано різке скорочення чисельного складу духовенства на Харківщині на початку 1930-х рр. внаслідок масованого антирелігійного наступу радянської влади, а також значне посилення контролю держави за діяльністю цієї соціальної групи.

Ключові слова: *антирелігійний наступ, безрелігійне суспільство, Харківський регіон.*

В останні десятиріччя суттєво зріс науковий інтерес до проблем державно-церковних відносин у добу радянського тоталітаризму. Але, не дивлячись на появу наукових праць, в яких аналізуються різні аспекти відносин радянської держави з релігійними конфесіями (Pashchenko, Kyrydon 2004; Babenko 2014; Chentsov 2000; Vasil'eva 1994; Odintsov 1991; Kravchenko, Sitarchuk 2005; Ievsieieva 2010), регіональний зріз розвитку цих відносин все ще досліджено неповно або фрагментарно. Сказане повною мірою відноситься і до Харківського регіону доби 1920-х – початку 1930-х рр., що робить актуальним дослідження даної проблематики.

Мета статті – дослідити основні напрями і методи наступу радянської держави на релігійні конфесії, а також переслідування та утиски владою духовенства та віруючих на Харківщині в умовах переходу до форсованої модернізації суспільства. Хронологічні межі дослідження – кінець 1920-х – початок 1930-х рр., тобто з часу переходу сталінського керівництва до політики надзвичайних заходів і згортання непу до трагічних подій Голодомору 1932–1933 рр. – часу, коли в Україні активно відбувався процес утвердження тоталітарного режиму. Територіальні межі – Харківщина в межах Харківської округи 1928–1932 рр.

При написанні статті автором було використано наступні групи джерел: опубліковані збірки законодавчих документів (Istoriia radians'koi konstytutsii), праці керівних діячів ВКП(б) (Stalin 1949; Rykov 1990; Bukharin 1929; Lunacharskii 1965; Iaroslavskii 1929), періодичну пресу (Pravda; Proletarii), тематичні збірки документів (Martyrologiia ukrains'kykh tserkov), статистичні матеріали (Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda), мемуари (Tolmachova 2000), архівні джерела (DAKhO). Документальна база є достатньою для розкриття поставленої мети у статті.

Наприкінці 1920-х рр. в умовах проведення форсованої модернізації країни радянсько-партійне керівництво розпочало безпрецедентний наступ на релігію і церкву. Керуючись сталінською тезою про загострення класової боротьби в країні, тоталітарна держава розгорнула запеклу боротьбу з церквою, прагнучи позбавити впливу та повністю витіснити даний суспільний інститут з усіх галузей життя радянського соціуму, насамперед, духовного, забезпечивши неподільне панування марксистсько-ленінської ідеології у цій царині. Виступаючи на зборах московського активу ВКП(б) у квітні 1928 р., Й. Сталін демагогічно вимагав «зв'язати широку масову антирелігійну кампанію з боротьбою за кровні інтереси народних мас» (пер. з рос.)¹ (Stalin 1949, 11, 50). Голова уряду СРСР О. Риков на II сесії ЦВК СРСР (1929 р.) зробив висновок, що «зростання шкідництва, виступи на ґрунті релігійних вірувань тощо – все це йде по одній лінії – по лінії загострення класової боротьби» (пер. з рос.) (Rykov 1990, 470–471). Незабаром у Москві у 1929 р. відбулася антирелігійна нарада, яка дала директивні вказівки компартійним, комсомольським і профспілковим організаціям розпочати «вирішальний наступ на позиції церковників і сектантів» (пер. з рос.) (Alekseev 1991, 292).

Агресивними і войовничими були виступи багатьох керівних діячів ВКП (б), присутніх на з'їзді (червень 1929 р.) Спілки войовничих безбожників (СВБ) СРСР – масової організації, яка у войовничій і нерідко брутальній формі здійснювала (за директивами керівництва СРСР) боротьбу з релігією. Керівник СВБ О. Ярославський прямо зазначив: «Боротьба з релігією та релігійними організаціями є ... одним з найсерйозніших завдань класової боротьби з капіталістичними елементами» (пер. з рос.) (Iaroslavskii 1929, 7, 11).

Нарком освіти А. Луначарський у своїй промові наголошував: «Уся наша боротьба за соціалізм, боротьба за індустріалізацію... є боротьба проти релігії» (Lunacharskii 1965, 333). А М. Бухарін безапеляційно заявляв: «Релігія заважає будувати соціалізм. Ми боремося тому з релігією» (пер. з рос.) (Bukharin 1929, 28).

Ці ідеологічні настанови радянських «вождів» щодо боротьби з релігією почали швидко втілюватися в життя на державному рівні за різними напрямками.

Не обмежуючись лише одними політико-ідеологічними та пропагандистськими інструментами, держава активно використовувала у боротьбі з релігією та церквою адміністративний тиск та масштабні репресії.

---

1 Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. дієвим дискримінаційним заходом із боку держави залишалось обмеження політичних прав духовенства. Позбавлення служителів культу виборчих прав фактично перетворювало дану соціальну групу на ізгоїв радянського суспільства. Згідно 67 статті Конституції УСРР (1929 р.) «духовенство, служителі релігійних культів усіх віросповідань і толків, для яких це заняття було професією, та ченці було позбавлено виборчих прав» (*Istoriia radians'koi konstitutsii 1937*, 291), що тягнуло за собою соціальну дискримінацію цієї категорії населення: суттєве підвищення розміру оподаткування, унеможливлення отримання пенсій та допомоги з боку держави, значне ускладнення процесу улаштування на роботу та обмеження доступу до освіти. Причому позбавлялися виборчих прав не лише самі служителі культу, але й їхні найближчі родичі (дружини, діти та утриманці). Так, у Харкові протягом 1929–1930 рр. були позбавлені виборчих прав Н. Т. Луговий – «служитель релігійного культу (псаломщик, а протягом 1926–1930 рр. – диякон)», Д. А. Воїнов як «керівник релігійного культу», Д. О. Войков як «службовець релігійного культу», П. Г. Лосівяк «представник релігійного культу», К. Р. Ульріх як «служитель релігійного культу», Рахім Аліка Узбеков – «мулла, службовець культу», Ф. З. Уланов – «член товариства євангельської секти», К. Р. Удянська – селянка-колгоспниця, «дружина дяка», В. Г. Тарасовський – «служитель релігійного культу», Л. І. Твердохлебов як «служитель культу (піп)», З. М. Твердохлебова як «дружина служителя культу (попа)», Т. С. Ляшенко як «син попа», Г. М. Тараняк як «протодиякон», Усман Утюшев як «службовець релігійного культу мусульманського», Р. П. Воскобойник як «утриманець служителя релігійного культу», Г. Я. Любарська – «утриманка служника релігійного культу», З. П. Машлаха (1860 р.н.) – служителя релігійного культу (упродовж одного року він «був єврейським різником» (так записано у його карточці «позбавленця»), І. С. Маневича як «різника», Е. Г. Фішер як «утриманка служителя релігійного культу (равина)» та ін. (ДАКхО, ф. R-408, ор. 12).

Загалом у Харківському окрузі лише по сільських радах протягом 1928–1929 рр. питома вага служителів релігійного культу серед «позбавленців» складала 13 % (у 1927 р.-10,6 %) (ДАКхО, ф. R-5, ор. 1, spr. 46, ark. 10, 152). У складі громадян, які були позбавлені виборчих прав, у Харкові (1931 р.) служителі релігійних культів становили 4,5 % (ДАКхО, ф. R-5, ор. 18, spr. 2322, ark. 120–121).

Наступ на релігійні конфесії супроводжувався масовим закриттям церков і молитовень. Так, за час з 1 січня 1929 р. і до 1 травня 1930 р.

лише у Харкові було закрито 12 православних церков, 1 старообрядницьку церкву, 1 синагогу, 1 караїмську кенасу, а також 14 єврейських молитовень. У Харківській окрузі з 1 жовтня 1929 р. по 1 квітня 1930 р. було закрито 30 молитовних будинків. Окрім того, місцевою владою без затвердження відповідних рішень Харківським окрвиконкомом і ВУЦВК були закриті ще 59 молитовних будинків і храмів (ДАКхО, f. R-845, op. 8, spr. 161, ark. 23, 26). Якщо в Україні за 1924–1928 рр. ліквідували 229 молитовних будинків, у 1929 р. – 136, то в 1930 р. – 234 (Pashchenko, Kyrydon 2004, 237).

В умовах масового закриття церков і молитовень влада активно застосовувала метод виселення представників духовенства з найманих і власних квартир. 2 липня 1929 р. Харківський окрвиконком (на виконання відповідного декрету уряду СРСР від 4 січня 1928 р.) ухвалив постанову про виселення осіб нетрудових категорій із націоналізованих домоволодінь міст Харківського округу. В одному з пунктів постанови зазначалося: «Повинні бути звільнені в порядку цієї постанови ті домоволодіння, що їх орендують релігійні громади для служителів культу, а також для молитовних цілей» (ДАКхО, f. R-845, op. 3, spr. 3483, ark. 297, 300). Як роз'яснювала «Правда»: «разом з позбавленцями підлягають виселенню й усі ті, хто проживає з ними та не мають самостійної площі, а також ті, хто знаходяться на частковому або повному утриманні» (пер. з рос.) (Pravda). Тобто разом із священнослужителем виселялися члени його родини, що не мали своєї житлової площі та виборчих прав.

До розгляду судів у Харкові лише в 1929 р. було подано 32 позови щодо примусового виселення служителів релігійного культу зі займаних ними житлових приміщень. Більшість із цих позовів було задоволено (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 1639, ark. 9). При цьому суди, як правило, залишали касаційні скарги потерпілих служителів культу без наслідків (ДАКхО, f. R-845, op. 8, spr. 154, ark. 3). Серед тих, кого виселили на клопотання адмінвідділу Харківського окрвиконкому (грудень 1929 р.), був і вищезгаданий мула Р. А. Узбеков із родиною «як служителі культу». Суд підтримав це клопотання, ухваливши постанову: «Узбекова з родиною виселити ... а квартиру, що звільнилася передати до житлового фонду міськради». Окружний суд залишив скаргу Узбекова без наслідків (ДАКхО, f. R-845, op. 8, spr. 154, ark.3). Слід зазначити, що ще на початку непу НКЮ УСРР надіслав своїм місцевим органам обіжник, в якому роз'яснював, що «служителі культу можуть бути виселені... навіть з їхніх власних не муніципалізованих будинків». Їхні будинки «... можуть підлягати реквізиції, як і будинки інших приватних громадян» (ДАКхО, f. R-203, op.1, spr. 514b). Примусово виселеним зі своїми

родинами священнослужителям було вкрай важко знайти нове житло. І не лише внаслідок гострої житлової кризи, але й, головним чином, через побоювання громадян накликати на себе гнів (з усіма можливими наслідками) місцевих органів влади через здачу житла представникам духовенства (Tolmachova 2000, 171].

Одночасно влада посилила контроль за діяльністю та пересуванням священнослужителів. Зокрема навесні 1930 р. адміністративні відділи райвиконкомів Харківщини отримали вказівку: «При перереєстрації служників культу точно встановити район їх діяльності... та в подальшому запобігти тому, щоб служники без дозволу окрвиконкому та райадмінвідділу не роз'їжджали по інших районах і селах» (DAKhO, f. R-845, op. 8, spr. 161, ark. 71).

За таких умов, що фактично унеможлилювали нормальне релігійне життя та повноцінне функціонування церкви як суспільного інституту, чимало служителів релігійного культу, що належали до різних конфесій, були змушені зрікатися сану. Якщо в 1926 р. в Україні відмовилися від сану 81 чол., 1927 р. – 179 чол., 1928 р. – 439 чол., то у 1928/1929 рр. (за даними з 28 округів УСРР) – 429 чол., а за 1929/1930 рр. – 2000 чол. (DAKhO, f. R.-845, op. 8, spr. 138, ark. 22; Ievsieieva 2010, 331–332). Тобто це явище набуло масового характеру. Лише у Харківському окрузі (перша половина 1930 р.) від сану змушені були зріктися майже 80 осіб внаслідок (як зазначалося в інформації Харківського окрадмінвідділу) податкового та адміністративного тиску (DAKhO, f. R.-845, op. 2, spr. 609, ark. 24).

Т. Євсєєва вказує на три стандартні формули, якими священнослужителі мотивували своє зречення від сану: а) за власними переконаннями або через розчарування; б) через матеріальну скруту; в) бажання розпочати трудове життя та співчуття ідеям соціалізму (Ievsieieva 2010, 331–332). Так, у своїй заяві (грудень 1929 р.) священник Покровської церкви с. Козіївка П. А. Герман так сформулював причини свого зречення від сану: «загубив віру в фантастичного Бога», «тайнства церкви і релігійні обряди (дурман для неосвіченої людини)», «релігійні забобони затримують розвиток культурної революції людства...» (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 1048, ark. 12). Священник Г. Д. Сукачов (жовтень 1931 р.) у своїй заяві про зречення вказує (далі мовою оригіналу): «... нахожу, что будучи священником я заблуждался...» (DAKHO, f. R-408, op. 8, spr. 1913, ark. 27). Кантор (з 1924 р. по 1931 р. служив у Харківській синагозі) М. Г. Фурман у своїй заяві (квітень 1931 р.) до Харківського адмінвідділу пише: «Прошу зняти мене з обліку культів канторства, бо я впевнився, що те, чому я служив – це видумки старого ладу для

спаювання темної маси... Обіцяю на чесному трудовому фронті спокутувати свою провину за ... 6 років служіння культу» (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913, арк. 37-37 зв.). Священик П. З. Протопопов у своїй заяві до Харківської міськради (вересень 1931 р.) наступним чином пояснює своє бажання зректися духовного сану: «Мій рідний брат і низка моїх знайомих свідомо залишили священицький сан і приєдналися до трудящих для участі у будівництві соціалізму... Я бажаю також брати участь в цьому будівництві поряд з трудящими...» (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913, арк. 23). Проте залишається відкритим питання наскільки щирими були ці заяви священнослужителів.

Але при цьому нерідко ті, хто мусив зректися сану, не могли отримати роботу. Це своєю чергою нерідко змушувало таких осіб знову повертатися до «лав» духовенства і ставати на облік в органах НКВС. Створювалося замкнене коло. Іншими словами, ті, кого влада змушувала зректися сану, не маючи роботи і засобів до існування, опинялися у надзвичайно важких життєвих умовах, як і члени їхніх родин.

Станом на 1930/1931 рр. у Харкові та окрузі було зареєстровано 214 служителів релігійного культу всіх конфесій (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 668, арк. 736–746) (підраховано автором). Але навряд чи ці дані Харківського фінвідділу є повними та вичерпними, оскільки внаслідок проведення кампанії з виселення священнослужителів з державного та кооперативного житлового фонду певна їх кількість не була облікована. Для порівняння: за даними демографічного перепису 1926 р. в Харківському окрузі було зареєстровано 653 представника духовенства всіх конфесій (з них 149 чол. у Харкові) (за головним заняттям, тобто було основним джерелом засобів існування) (*Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda*, 466) (підраховано автором). Як бачимо, за проміжок часу менше, ніж 5 років, що пройшли після перепису 1926 р., кількість представників духовенства у Харкові та окрузі зменшилася утричі. Чимало священнослужителів під тиском складних обставин змушено було зректися сану, або ж виїхати в інші місцевості.

Серед служителів релігійного культу в Харкові та окрузі на початку 1930 р. мешкали п'ять ієрархів різних церков: митрополит Костянтин-екзарх України (РПЦ), єпископ (РПЦ) Старобільський Павло Кратіров, Павловський І. Д. – архієпископ Української Автокефальної Православної Церкви, Лабунцев С. Є. – єпископ Соборно-Єпископської Церкви, П. Пегов (Пимен) – митрополит обновленської Української синодальної церкви (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 668, арк. 736, 737, 738, 744).

Проти представників духовенства активно застосовувався податковий прес. Якщо у 1920-ті рр. духовенство за рівнем оподаткування

прирівнювалося до осіб вільних професій (Biulleten' NKVD USSR, 14, 39), то вже наприкінці 1920-х рр. податковий тиск на нього суттєво зростає. Скарги про непомірні податки на представників різних конфесій органами влади залишалися без наслідків (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 939, ark. 16). З 1930 р. духовенство та клірики сплачували в якості податків 75% зі своїх «нетрудових доходів» (бо саме до цієї категорії платників податків вони були тепер віднесені) (Vasil'eva 1994, 4, 40). Одночасно обмежувалися можливості духовенства збирати пожертвування натурою перед Різдом і Великоднем. З весни 1929 р. це можна було робити «ні в якому разі не більше як за два тижні до святкування Різдва та Великодня» (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 609, ark.18).

Також з осені 1928 р. різко зростає рівень квартирної плати для священнослужителів усіх конфесій. 30 листопада 1928 р. Харківська міська рада своєю обов'язковою постановою прирівняла служителів релігійних культів у відношенні квартирної плати до категорії осіб, що проживали на нетрудові доходи. Відтак вартість комунальних послуг і квартирної плати для цієї соціальної групи підвищувалася у рази, ставши надто важким фінансовим тягарем (Kvartirnaia plata po gorodu Khar'kovu, 28–29).

Одночасно зростає плата за житлові помешкання, що орендувалися релігійними громадами під молитовні зібрання. Численні звернення керівництва релігійних громад щодо непомірної орендної плати за приміщення влада залишала без наслідків. Так, у березні 1928 р. харківський окрадмінвідділ повідомив Всеукраїнський союз баптистів та Всеукраїнський союз євангельських християн, що НКВС УСРР «не вважає за можливе змінити чинне в цій галузі законоположення», тобто положення що регулювало ставки орендної плати за релігійні помешкання (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 939, ark. 14, 19). У серпні 1929 р. НКВС УСРР у своєму обіжнику попередив місцеві органи влади, що молитовні будинки «треба оподаткувати на загальних підставах, себто без всяких знижок з встановленої окрвиконкомом ставки податку», а в разі невивлати належних сум податку упродовж двох місяців місцевий фінвідділ повинен був порушити перед окрвиконкомом питання про розрив договору та відібрання молитовні у релігійної громади (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 815, ark. 34–34 zv.).

Наприкінці 1920-х рр. держава знову суттєво посилює репресії (які повністю й не припинялися з початку десятиліття) проти представників духовенства і віруючих. Уже восени 1927 р. Й. Сталін скаржився американській робітничій делегації, що «реакційне духовенство» в країні

«ще не повністю ліквідовано» (Stalin 1949a, 10, 133). У березні 1931 р. Сталін, відповідаючи на телеграфний запит однієї з американських газет про переслідування в СРСР представників духовенства, заявив: «Я жалію лише про те, що не зміг до цієї пори покінчити з усіма ними» (пер. з рос.) (Vasil'eva 1994, 4, 38). А ще раніше, у квітні 1929 р. на зустрічі з Харківськими робітниками голова ДПУ УСРР В. Балицький поставив зловісне питання: «А чи довго ще попи будуть дурити свою паству?» (Proletarii).

Отже, радянсько-партійне керівництво дало старт новому витку репресій щодо духовенства. Так, у квітні 1928 р. у Харкові заарештували співпрацівників відділу молоді євангелістів Потапова, Істоміна, Павличенка та пресвітера громади Тарасюка. Були також заарештовані баптисти Радіонов та Гапонов, що вели «антирадянську агітацію» – перший серед робітників паровозних майстерень, а другий на хімічному комбінаті (Chentsov 2000, 289). Внаслідок репресій кількість баптистів і євангельських християн в Україні за 1929–1932 рр. зменшилася понад ніж у 3,5 рази (Kravchenko, Sitarchuk 2005, 193). За даними В. Ченцова вже за першу половину 1929 р. у в'язницях ДПУ опинилися 374 представники духовенства і 389 сектантів, з яких 90 було потім вислано з УСРР (серед них 6 єврейських і 1 мусульманський проповідники) (Chentsov 2000, 289). На 7 листопада 1929 р. окривділи ДПУ УСРР запланували заарештувати 172 особи, з яких – 2 єпископів, 71 священик, 10 дяків та 89 віруючих. Безпосередньо у Харкові та окрузі був запланований арешт 1 священика, 1 дяка та 25 мирян (Vabenko 2014, 254–255). 15 грудня 1929 р. за звинувачуванням в антирадянській агітації рішенням особливої наради при колегії ОДПУ був ув'язнений на 3 роки концтабору священик с. Губарівка Богодухівського району А. П. Попов. Раніше, у листопаді 1929 р. за аналогічним звинуваченням був особливою нарадою колегії ДПУ УСРР засуджений до вислання на Північ регент Покровської церкви с. Липці П. Печений (Reabilitovani istoriieiu, 267, 299). У наступні роки репресії проти «церковників» мали тенденцію посилюватися. Лише за 6 місяців 1930 р. в Україні було заарештовано 800 священиків і дияконів УАПЦ (Martyrologiia ukrains'kykh tserkov 1035), не рахуючи репресованих священнослужителів інших конфесій.

На повсякденне явище перетворилися факти знущання над священнослужителями. Ось характерний приклад. У своєму рапорті на ім'я екзарха України митрополита РПЦ Костянтина (Дьякова) у жовтні 1932 р. протоієрей Воскресінської церкви с. Хорошева Харківського району І. Закрицький скаржився, що намагання селищної ради (в особі її голови) закрити церкву «... отримало ... майже терористичний відтінок» (DAKHO, f. R-408, op. 8, spr. 1913b, ark. 5). Селищна рада

у великі свята та неділю постійно направляла на різні роботи членів парафіяльної ради, які були необхідні при богослужінні (церковного старосту, скарбника). Голова місцевого колгоспу, «спостерегаючи за відвідувачами храму ... у дуже грубій формі висловлював свою думку про храм і його богомольців». З церковної сторожки він свавільно виселив священика і вселив туди робітників колгоспу. Священику голова колгоспу Годованюк заявив: «Хто буде дзвонити у дзвін, того застрелю». Знаходячись у храмі, він демонстративно палив, чим викликав обурення парафіян (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 8zv.). Упродовж одного року священик І. Закрицький тричі виселявся з найманих ним квартир і мусив проживати у найбіднішій у селі хаті. За його квартирою головою колгоспу було встановлено спостереження так, що парафіянам доводилось приходити до священика таємно. Оскільки місцевій владі не вдалося закрити у с. Хорошеві церкву, то вона в цьому звинуватила І. Закрицького. Голова сільради прямо запропонував йому виселитися з села, погрожуючи: «Ідіть, а то ми пришиємо вам справу» (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 6zv.).

Голова Куликовської сільради (квітень 1932 р.) перешкодив проведенню передсвяткового богослужіння священику О. С. Крижанівському, нецензурно лаючись та погрожуючи йому фізичною розправою (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 61–61zv.).

Про те, що свавілля та знущання у відношенні до духовенства набуло тоді в країні масового характеру свідчить і лист на адресу голови ЦКК ВКП(б) Г. Орджонікідзе: «Місцями ці утиски служителів релігійного культу переходять у буквальне знущання. Наприклад, випадки мобілізації служителів культу... для очищення свинарників, конюшень, вбиралень тощо» (пер. з рос.) (Odintsov 1991, 51). Місцева влада на селі постійно обкладала священнослужителів різного роду незаконними натуральними поборами, змушуючи їх нерідко віддавати останне. Так, наприклад, восени 1932 р. (тобто в умовах Голодомору) селищна рада Високого зобов'язала протоієрея–настоятеля Преображенської церкви І. Речкіна заготовити 128 кг картоплі. На вільному ринку вартість такої кількості картоплі становила 300 крб. При цьому інші мешканці цього селища такими стягненнями не обкладалися (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 17, 18 zv.).

Незаконного обкладання натуральним податком у 15 пудів картоплі (майже чверть тони!) зазнав інший священнослужитель хутора Шевченка (що біля Харкова) – К. Владиков. Ринкова вартість 15 пудів картоплі становила тоді 500 крб. – доволі великі гроші на той час (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 49). Подібні незаконні побори

в умовах Голодомору могли мати фатальні наслідки для представників духовенства та членів їхніх родин.

Справжнім лихом для священнослужителів виявилася кампанія з підписки на облігації державних позик. Формально вона мала добровільний характер (ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 820, арк. 13), але реалії виявилися геть іншими. Місцева влада, примусово розміщуючи (формально, всупереч чинному законодавству) облігації державних позик серед «нетрудащих» (зокрема духовенства), у такий спосіб намагалася виконати «спущені з гори» нереально високі плани з мобілізації коштів населення до системи держкредиту. У заяві настоятеля Іоано-Богословської церкви с. Безрукова Харківського району Олександра Крижанівського (серпень 1931 р.) йшлося про те, що в липні 1931 р. голова Безруківської сільради викликав його та диякона І. Бурлуцького і запропонував їм підписатися на позику «третього вирішального року п'ятирічки». Священик погодився придбати облігації на 200 крб., а диякон – на 100 крб. Але після цього голова сільради заявив їм, що він має намір взяти з церкви за облігації 3000 крб. і просив посприяти йому в цьому. Релігійна громада зуміла зібрати спочатку 350 крб., а потім ще 170 крб. для купівлі облігацій позики. Водночас голова сільради зажадав саме 3000 крб., погрожуючи, що в іншому випадку він зачинить церкву (ДАКхО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1912, арк. 52–52 зв.).

Із заяви священика Михайлівської церкви с. Кирсанова В. Нігровського (липень 1931 р.) випливає, що голова місцевої сільради діяв аналогічними методами, вимагаючи від нього у дводенний термін внести 500 крб. авансу під облігації позики. Але коли з'ясувалося, що такі кошти у священика та псаломщика відсутні, то сільрада, причепившись до начебто антисанітарного стану церкви, ухвалила оштрафувати служителів культу на 800 крб. (ДАКхО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1912, арк. 53). Від священнослужителів Покровського храму с. Полевого М. Кокарева та П. Ковальського (осінь 1932 р.) Пісочинська сільрада вимагала термінової (упродовж 2-х годин) підписки на позику: одного на 250 крб., іншого – на 500 крб. (ДАКНО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 30–31). Подібні випадки мали тоді масовий характер (ДАКхО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 68; спр. 1912, арк. 61). У такий спосіб влада примушувала представників духовенства ставати «добровільними» інвесторами форсованої індустріалізації країни.

Отже, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. радянська держава в умовах фактично поновленого комуністичного штурму суспільства здійснює новий потужний наступ на всі релігійні конфесії задля подальшого послаблення впливу релігії та церкви на суспільство.

Наступ повсюдно супроводжувався різким погіршенням матеріального становища духовенства, що зазнавало з боку держави жорстокої дискримінації та було позбавлене всіх політичних прав.

У цей час на Харківщині суттєво посилювалися адміністративні утиски служителів культу, а свавілля та знущання з боку керівників і агентів місцевої влади щодо духовенства (особливо в сільській місцевості) практично перетворилося на буденне явище. У цьому відношенні Харківський регіон зовсім не був виключенням.

Для боротьби з релігією на Харківщині, як і по всій країні, владними структурами також активно використовувалися економічні важелі «впливу» – різке зростання податкового пресу щодо духовенства, підвищення для них ставок квартирної плати, примусове розміщення державних позик серед священнослужителів, незаконні побори, різке підвищення орендної плати за використання релігійними громадами приміщень для богослужінь тощо. Активно проводилася кампанія з виселення священнослужителів з власного житла та найманих ними квартир у державно-кооперативному секторі.

На межі 1920–1930-х рр. відбувається посилене використання більшовицькою владою репресій проти духовенства різних конфесій – УАПЦ, РПЦ, представників протестантських громад тощо. Наслідком антирелігійного наступу стало помітне скорочення чисельності служителів релігійного культу (зокрема внаслідок репресій і «добровільного» зречення від сану) у Харкові та окрузі, суттєве зменшення кількості функціонуючих храмів, систематичне перешкоджання (у той або інший спосіб) здійсненню богослужінь, грубе порушення законних прав віруючих тощо.

References / Бібліографія

Alekseev, V. A. *Illuzii i dogmy*. Moskva, 1991. (In Russian)

Алексеев, В. А. *Иллюзии и догмы*. Москва, 1991.

Babenko, L. *Radianski organy derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy i pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918–seredyna 1950-kh rr.)*. Poltava, 2014. (In Ukrainian)

Бабенко, Л. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.)*. Полтава, 2014.

Biulleten' NKVD USSR, no. 14, 1924. (In Russian)

Бюллетень НКВД УССР, № 14, 1924.

Bukharin, N. I. *Rekonstruktivnyi period i bor'ba s religiei. Doklad na 2-m Vsesoiuznom s'ezde Soiuza bezbozhnikov*. Moskva, 1929. (In Russian)

Бухарин, Н. И. *Реконструктивный период и борьба с религией. Доклад на 2-м Всесоюзном съезде Союза безбожников*. Москва, 1929.

Chentsov, V. V. *Politychni represii v radians'kii Ukraini v 20-kh rr. Ternopil'*, 2000. (In Ukrainian)

Ченцов, В. В. *Політичні репресії в радянській Україні в 20-х рр. Тернопіль*, 2000.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1179, op. 18, spr. 668.
Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1179, оп. 18, спр. 668.

DAKhO, f. R. 203, op. 1, spr. 514b.

ДАХО, ф. Р. 203, оп. 1, спр. 514б.

DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1912.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1912.

DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1913.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913.

DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1913b.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913б.

DAKhO, f. R-408, op. 12, Kartoteka pozbavlenykh vyborchykh prav.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 12, Картотека позбавлених виборчих прав.

DAKhO, f. R-5, op. 1, spr. 46.

ДАХО, ф. Р-5, оп. 1, спр. 46.

DAKhO, f. R-5, op. 18, spr. 2322.

ДАХО, ф. Р-5, оп. 18, спр. 2322.

DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 609.

ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 609.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 815.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 815.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 820.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 820.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 939.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 939.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 1048.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 1048.

ДАКхО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 138.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 138.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 8, spr. 154.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 154.

ДАКНО, ф. Р-845, оп. 8, spr. 161.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 161.

ДАКхО, ф. Р.-871, оп. 11, spr. 1639.
ДАХО, ф. Р.-871, оп. 11, spr. 1639.

ДАКхО, ф. Р.-845, оп. 3, spr. 3483.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 3, spr. 3483.

Iaroslavskii, E. Na odnom iz boevykh uchastkov. *Antireligioznik*, no. 7, 1929, s. 11. (In Russian)

Ярославский, Е. На одном из боевых участков. *Антирелигиозник*, № 7, 1929, с. 11.

Ievsieieva, T. Pravoslavne dukhovenstvo. V: *Narysy povsiakdenного zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.)*, ch. 2. Kyiv, 2010, s. 275–342. (In Ukrainian)

Євсєєва, Т. Православне духовенство. У: *Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)*, ч. 2. Київ, 2010, с. 275–342.

Istoriia radians'koi konstytutsii. Kyiv, 1937. (In Ukrainian)

Історія радянської конституції. Київ, 1937.

Kravchenko, P., Sitarchuk, R. *Protestants'ki ob'iednannia v Ukraini v konteksti social'noi polityky bil'shovykiv (20–30-ti roky XX stolittia)*. Poltava, 2005. (In Ukrainian)

Кравченко, П., Сітарчук, Р. *Протестантські об'єднання в Україні в контексті соціальної політики більшовиків (20–30 ті роки ХХ століття)*. Полтава, 2005.

Kvartirnaia plata po gorodu Khar'kovu. Obiazatel'noe postanovlenie Khar'kovskogo gorsoвета № 84 ot 30 noiabria 1928 g. s postateinymi raz''iasnieniami. Kharkov, 1929. (In Russian)

Квартирная плата по городу Харьков. Обязательное постановление Харьковского горсовета № 84 от 30 ноября 1928 г. с постатейными разъяснениями. Харьков, 1929.

Lunacharskii, A. V. *Pochemu nelzia verit'v boga?* Moskva, 1965. (In Russian)
Луначарский, А. В. *Почему нельзя верить в бога?* Москва, 1965.

Martyrologiia ukrains'kykh tserkov. T. 1. Ukrains'ka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy. Toronto, Baltimor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987.

Odintsov, M. I. *Gosudarstvo i tserkov' 1917–1938 gg.* Moskva, 1991. (In Russian)

Одинцов, М. И. *Государство и церковь 1917–1938 гг.* Москва, 1991.

Pashchenko, V., Kyrydon, A. *Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky*. Poltava, 2004. (In Ukrainian)

Пашченко, В., Киридон, А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава, 2004.

Pravda, № 3 (4448), 3 ianvaria, 1930. (In Russian)

Правда, № 3 (4448), 3 январа, 1930.

Proletarii, № 90 (1706), 19 apreliia, 1929. (In Russian)

Пролетарий, № 90 (1706), 19 апреля, 1929.

Reabilitovani istoriiei. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 1, ch. 2. Kyiv, Kharkiv, 2005. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 2. Київ, Харків, 2005.

Рыков, А. И. На подъёме. Доклад на второй сессии ЦИК СССР. В: *Izbrannye proizvedeniia*. Moskva, 1990, s. 453–472. (In Russian)

Рыков, А. И. На подъёме. Доклад на второй сессии ЦИК СССР. В: *Izbrannye proizvedeniia*. Moskva, 1990, s. 453–472.

Stalin, I. V. “Beseda s pervoi amerikanskoj rabochej delegatsiei 9 sentiabria 1927 g.”. V: *Sochineniia*, t. 10. Moskva, 1949a, s. 92–148. (In Russian)

Сталин, И. В. “Беседа с первой американской рабочей делегацией 9 сентября 1927 г.”. В: *Сочинения*, т. 10. Москва, 1949а, с. 92–148.

Stalin, I. V. O rabotakh aprel'skogo ob"edinennogo plenuma TsK i TsKK. Doklad na sobranii aktiva moskovskoi organizatsii VKP(b) 13 apreliia 1928 g. V: *Sochineniia*, t. 11. Moskva, 1949b, s. 27–64. (In Russian)

Сталин, И. В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК. Доклад на собрании актива московской организации ВКП(б) 13 апреля 1928 г. В: *Сочинения*, т. 11. Москва, 1949b, с. 27–64.

Tolmachova, T. A. “Muchenicheskii put' mitroforного протеiereia ottsa Andreia Tolmachova i iego sem'i (k 110-letiiu so dnia rozhdeniia)”. *Naukovo-teoretychny zdobutky Slobids'koi Ukraini*, no. 4, 2000, s. 165–176. (In Russian)

Толмачева, Т. А. “Мученический путь митрофорного протеиерея отца Андрея Толмачева и его семьи (к 110-летию со дня рождения).” *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України*, № 4, 2000, с. 165–176.

Vasil'eva, O. Iu. Russkaia pravoslavnaia tserkov' v 1927–1943 godakh. *Voprosy istorii*, no. 4, 1994, s. 35–46. (In Russian)

Васильева, О. Ю. Русская православная церковь в 1927–1943 годах. *Вопросы истории*, № 4, 1994, с. 35–46.

Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda. T. XXIX. USSR. Pravoberezhnyi podraion. Levoberezhnyi podraion. Otdel II. Zaniatiia. Moskva, 1930. (In Russian)

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XXIX. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отдел II. Занятия. Москва, 1930.

Volosnyk Yurii Petrovych

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-1879-8378

**THE SOVIET STATE'S ATTACK ON RELIGIOUS
DENOMINATIONS: OPPRESSION AND PERSECUTION OF
CLERGY IN THE KHARKIV REGION
(LATE 1920s TO EARLY 1930s)**

The article examines the campaign of the Soviet totalitarian state against religious confessions in the Kharkiv region in the late 1920s and early 1930s. An overview of the historiography of the problem shows that its coverage in the literature has been insufficient and even fragmentary. The author considers the causes of the Bolsheviks' vigorous anti-religious offensive amid Stalin's renewed military-communist assault on the country with the aim to rapidly create a non-religious socialist society. The principal directions and methods of the atheist campaign in the region are identified. "Ministers of religious cults" of all denominations without exception were stripped of voting rights, which in fact turned them into outcasts of Soviet society. Eviction of clergymen and their families from nationalized and municipal housing in the region's cities and towns was widely practiced, often pushing this category of citizens to the brink of survival. It is shown that the harassment and administrative abuse of clergy by local authorities, often deliberately demeaning clergymen's human dignity, became a daily occurrence during this period. The article considers the practices of illegally "re-imposing" local taxes and levies on "ministers of religious cults," setting exorbitant rent rates for them, charging them various fees, forcing them to buy government bonds, arbitrarily extracting from them illegal in-kind payments, and the like. Furthermore, at the turn of the 1930s the State Political Directorate (DPU) significantly stepped up the persecution of groups of clergy and believers belonging to various religious denominations (Russian Orthodox Church,

Ukrainian Autocephalian Orthodox Church, Protestant communities, and others). The article shows a sharp reduction in the numbers of clergy in the Kharkiv region in the early 1930s due to the massive anti-religious campaign of the Soviet government, as well as a notable intensification of the state's control over the activities of this social group.

Keywords: *anti-religious campaign, non-religious society, Kharkiv region.*

Любавський Роман Геннадійович

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lubavsky@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-3496-9699

ТРУДОВА ДИНАСТІЯ ЯК МЕТАФОРА

У статті проаналізовано процес виникнення і становлення метафори трудової династії в радянському дискурсі. У роки перших п'ятирічок радянська влада найбільш рішуче намагалася підкреслити елітарний статус робітників. У цей час партійні чиновники використовували генеалогічний підхід для маркування «своїх» та «і інших». Людина, що мала статус «спадкового пролетаря», вважалася більш політично благонадійною. На межі 1920–1930-х рр. у публічній риторичі «спадкові пролетарі» протиставлялись «робітничій аристократії» – кваліфікованим робітникам, що опирались владі, та негативно впливали на «маси» новоприбулих робітників. Окрім профспілкових переписів та спеціальних робіт з історії структури робітничого класу СРСР цей термін не вживався. Тому можемо вважати цю метафору «мертвою» (П. Рікер). У 1930-ті рр. та протягом наступних десятиліть сформувався секуляризований культ праці робітника. Він мав свій пантеон та меморіали. Складовою цього процесу було створення практик репрезентації фізичної праці як почесної. Для опису нового статусу трударів з'явилися відповідні мовлені засоби, метафори, що відображали сенс соціальних перетворень. Їх фіксують тлумачні словники. Так, наприкінці 1940-х рр. слово «династія» у словнику С. Ожегова має два значення. Одне з яких означає «робітників, які послідовно передають від покоління до покоління майстерність та трудові традиції». У такий спосіб відбувалася семантична інновація. Метафора трудової династії утвердилася протягом 1950-1980-х рр. Вона активно функціонувала в публіцистичному дискурсі. З цієї теми публікували статті та нариси, знімали документальні фільми, відкривали спеціальні музеї, проводили всесоюзні з'їзди представників трудових династій тощо. Формування та наслідування моделі

трудових відносин на підприємстві за зразками родинних мало сприяти дисципліні та запобігати виробничим конфліктам.

Ключові слова: *робітники, трудова династія, метафора.*

Студії з радянської історії сьогодні є надзвичайно популярними та затребуваними в Україні. Дослідники вивчають важливі проблеми функціонування радянської політичної системи, зокрема, діяльності її репресивного апарату, політики пам'яті тощо. Тематика робочої історії перебуває дещо на маргінесі вітчизняної історіографії. Таку ситуацію легко пояснити. У радянські часи ця тема була провідною, тому вважається, що в ній немає «білих плям», історіографічних чи джерелознавчих лакун, які були б варті уваги наукової спільноти. Проте дослідження проблем робочої історії в річищі сучасних методологічних підходів дозволить сформувати більш повне знання про сутність радянського режиму, звільнити історіографію від ідеологічних штампів та оцінок, сформувати нове бачення старих проблем.

У межах лінгвістичного повороту, що відбувся в гуманітарних науках у другій половині ХХ ст., були сформовані нові методологічні підходи до вивчення культури. Вони актуалізували проблему співвідношення тексту та його інтерпретації. Ф. Анкерсміт писав, що в умовах стрімкого накопичення текстів про минуле перспектива його розуміння та інтерпретації матиме скоріше метафоричний ніж буквальный характер (Ankersmit 2003, 341). На думку В. Вжосека, ставлення сучасної історичної науки до минулого є співвідношенням однієї культури до іншої, адже історія є частиною культури. Будь-яка культура пропонує власний метафоричний опис світу. Вона формує його за допомогою метафор, які народжуються в текстах і промовах людей на різних соціальних рівнях (Vzhosek 1991, 61). Тому завдання історика може бути сформульовано як аналіз процесу зміни чи стійкості метафор. Такі підходи до вивчення історії можуть бути релевантними до дослідження радянського минулого. Адже інверсія сенсів, зміна сталої картини світу була складовою частиною політики більшовиків як у перші пореволюційні роки, так і в наступні десятиліття.

Вагомою, ледь не визначальною, рисою радянського дискурсу було звеличення суспільно корисної праці. Лідери партії вважали, що передусім робітники мали бути носіями та провідниками нових радянських цінностей. Протягом 1920–1930-х рр. публікувалися зразкові біографії нових людей – ударників, стахановців тощо. Ці тексти були насичені описами виробничих процесів та обставин здійснення

трудових рекордів. За висновками Д. Хоффманна, радянський ідеал праці не був повністю утилітарним. Держава стимулювала підвищення продуктивності виробництва не лише задля збільшення об'ємів продукції. Реалізація творчого потенціалу трудівників як людей і громадян завдяки праці було окремим, самостійним проектом радянської влади (Khoffmann 2018, 151). Сумлінна праця на підприємстві маркувалася як зразкова життєва стратегія. Вибір цієї стратегії в радянському дискурсі описано в тому числі і за допомогою метафори робітничої династії. Проаналізуємо, як відбувалося становлення та функціонування цієї метафори.

За визначенням В. Вжосека, метафора – це певною мірою інтерпретація, мовна форма, яка містить у собі гіпотезу чи пізнавальну модель, яка локалізується одночасно в галузі мови та науки (Vzhosek 2005, 23, 25). Метафори є глибоко вкоріненими в культуру. Вони «нейтралізуються» і врешті-решт об'єктивізуються у свідомості інтепритатора. Це значить, що вони неконтрольовано керують процесами інтеракції явищ. Отже, метафоричні твердження нав'язують певний визначений спосіб розпізнавання світу, стають такими собі евристичними моделями (Vzhosek 2012, 72). На думку П. Рикера, метафори по своїй суті є семантичною інновацією (Rikér 2015, 189–190).

Тлумачний словник В. Даля (1863 р.) фіксує значення слова «династія» як покоління, з якого вийшло декілька послідовно правлячих осіб (Dal' 1863). Очевидно, що це слово вживалося передусім в контексті опису життя представників царської родини. Після Жовтневої революції провідна роль у суспільстві формально належала пролетаріату, як класу відімені якого було здійснено революцію. Його було проголошено класом-гегемоном. За висновками мовознавця В. Селіщева, який протягом 1920-х рр. вивчав проблему нової мови, люди активно засвоювали цей вираз, як й інші жаргонізми партійної еліти (Selishchev 1928, 31). Проте більшовики зіштовхнулись із проблемою розмивання робочого класу, адже чимало людей в роки громадянської війни переїхали до села. Під час партійних з'їздів на початку 1920-х рр. доповідачі відзначали, що більшовики є авангардом неіснуючого класу (Fitspatrik 2011, 91).

За висновками Ш. Фіцпатрік, протягом 1920–1930-х рр. більшовики проводили політику, спрямовану на винайдення класів. Складовою цього процесу було «приписування» людей до певних соціальних категорій, відповідно до марксистської ідеології. Критерієм «приписування» було соціальне походження. Відповідно до владного дискурсу, представники того чи іншого класу (буржуазія, робітники) мали певний набір моральних оцінок і суспільних очікувань. Така стратегія соціальної стратифікації суспільства призвела до

формування «системи радянських станів», які мали різний рівень владного захоплення та соціального дисциплінування. Ідеологічна номінація робітників давала їм суспільну перевагу. Робітники розуміли це, тому під час вирішення побутових проблем намагалися підкреслити свій статус, конвертувати свій соціальний капітал в економічний. Відзначимо, що дослідження з історії повсякденності робітників демонструють, що між ідеологічними закликами влади та життєвим світом людини утворюються лакуни соціальної реальності, у яких панує виключно раціональність. Люди часто були незгодні із оцінками влади. У джерелах міститься чимало прикладів того, як громадяни і чиновники по різному оцінювали статус однієї людини. Перші стверджували, що вона є чесним трудівником, другі вважали її непманом. Робітники і непмани успішно взаємодіяли один з одним на рівні побутової раціональності та задоволення матеріальних потреб. Наприклад, під час пошуку житла, що було однією з найбільш гострих соціальних проблем того часу (Liubavskiy 2020, 27–28).

Протягом 1920–1930-х рр. окремі класи були сконструйовані та ліквідовані («куркулі»). Кожен громадянин мав визначитися із власною ідентичністю, щоби режим, який проголосив себе «диктатурою пролетаріату», міг відрізнити друзів від ворогів (Fitspatrik 2011, 87). Для виявлення класової ідентичності більшовики використовували «генеалогічний» підхід. Ним користувалися під час показових судів, партійних чисток, впровадження паспортної системи тощо. На думку партійних функціонерів, класова приналежність людини визначалася її походженням, а не суспільним положенням, яке вона посідала зараз. Генеалогічна метафора використовувалася владою для означення «свого» та «іншого». Щодо останнього, то такі маркери як «куркульський син», «з родини духівництва» тощо активно використовувалися для характеристики людини. На законодавчому рівні таких людей було позбавлено виборчих прав, можливості отримувати освіту. Зміни відбулися в другій половині 1930-х рр. Відмова більшовиків від радикального використання генеалогічного підходу була втілена у відомій фразі Й. Сталіна «син за батька не відповідає». З 1937 р. партія при прийомі нових членів до своїх лав відійшла від принципу «пролетарського набору» та переорієнтувалась на залучення до своїх лав «кращих людей».

Партійні діячі використовували генеалогічний підхід для маркування не лише «іншого», але й «свого». Відповідно до риторики партійців, слова «робітник» та «пролетар» мали різне семантичне значення, хоча часто їх використовували як синоніми. «Справжні» пролетарі мали

бути носіями певної свідомості, вирізнялися серед інших відданістю революції та партії. Така свідомість, на думку більшовиків, виховувалася під час революційної боротьби. Її не могли мати робітники-вихідці із сільської місцевості, які масово прийшли на виробництво в роки перших п'ятирічок.

Одним із головних завдань радянських дослідників було вивчення внутрішньої структури робочого класу. Про масштабність і важливість цієї проблеми свідчить той факт, що вона обговорювалася на пленумах Виконкому Комінтерну. Так, сьомий розширений пленум констатував, що в робочому класі можна виділити такі групи: 1) «спадкові» пролетарі, які є опорою партії; 2) нещодавні вихідці з непролетарських верств (селяни, міщани, інтелігенція); 3) «робітнича аристократія» (Ivanova 1987, 13). Саме на таку класифікацію тривалий час спиралися радянські дослідники. Зауважимо, що термін «робітнича аристократія» мав негативне значення. Так називали висококваліфікованих робітників, які були «провідниками буржуазного впливу на робітничу масу». Вони протистояли «спадковим» пролетарям. Радянські демографи проводили спеціальні переписи для того, щоб проаналізувати структуру робочого класу (Rashin 1930, 5). У центрі уваги статистиків була динаміка чисельності «спадкових робітників». Їх характеризували як тих, чий батьки були робітниками, і які від покоління до покоління у спадок передавали працю на виробництві.

Перший етап формування заводських династій почався в роки перших п'ятирічок і тривав приблизно до кінця 1940-х рр. У цей час стрімке збільшення чисельності робітників призвело до великої кількості виробничих конфліктів, які відбувались у тому числі між досвідченими робітниками та новоприбулими. Як спосіб подолання соціальної напруги між представниками одного класу (чого за марксистською ідеологією не могло бути) було впроваджено інтегруючий дискурс корпоративної єдності із підприємством. Формування та наслідування моделі трудових відносин на підприємстві за зразками родинних (повага до старшого, відданість близьким, непорушність кровних взаємин тощо) мало вже на рівні цеху вирішити проблему текучості кадрів, трудової дисципліни та ін. Для соціального дисциплінування робітників та унормування робітничих відносин влада впроваджувала репресивне трудове законодавство із обмеженням можливості легальної зміни місця роботи та диференційований підхід до оплати праці; створювала заводську інфраструктуру і систему соціального забезпечення працівників; формувала заводські ритуали і традиції; офіційно підтримувала та вітала створення локальних наративів з історії підприємств. Складовою частиною цього процесу було написання історії зразкової родини

спадкового робітника. За висновками О. Ткач, такі практики сприяли тому, що спадкові робітники були символічно вписані не лише у класовий, а й корпоративний порядок, формуючи стан «заводської знаті» (Ткач 2008, 14).

При дослідженні метафори складно виявити, коли саме вона народжується та чи не є вона мертвнонародженою. За визначенням В. Вжосека, метафора виникає лише тоді, коли починається зближення та взаємодія семантики слів і відбувається імплікація їх асоціацій (Vzhosek 2005, 31). Наприкінці 1920-х рр. у джерелах і наукових розвідках, категорію «спадкових робітників» описують як тих, що передали місце праці, професію у спадок. Зауважимо, що слово «династія» як метафора тут не використовується, його семантичне значення окреслюється іншими термінами. П. Рікер відзначає, що специфіка метафоричного дискурсу полягає в тому, що він з одного боку відкриває те, що створює, а з другого – винаходить те, що знаходить (Rikér 2015, 200). Зміни в дискурсі зафіксовано в словнику С. Ожегова (1949 р.). У ньому слово «династія» містить два значення. Одне з них – «робітники, які послідовно передають від покоління до покоління майстерність та трудові традиції» (Ozhegov 1949). Поява нового значення слова свідчить про закріплення статусу фізичної праці як почесної, такої, яку можна передати у спадок. Метафора підкреслює елітарний статус робітників, наближає їх до дворянства, провідної верстви суспільства. Відзначимо, що термін «робоча аристократія», який використовували дослідники при вивченні соціального складу робочого класу протягом 1920–1930-х рр., мав негативні конотації та відповідно не мав асоціацій, які б підкреслювали елітарність фізичної праці. Отже, можна припустити, що ця метафора виявилася «мертвою» (П. Рікер), тоді як метафора «робоча династія» – живою.

Розглянемо як функціонувала ця метафора в радянському дискурсі в другій половині ХХ ст. Протягом 1950–1980-х рр. влада продовжувала пошук ефективного способу вирішення виробничих проблем (текучість кадрів, низька трудова дисципліна). Одним із них було поширення робітничих ритуалів, практик заохочення, апеляція до досвіду зразкових трудівників і членів їх сімей. У цей час звеличення робітничих династій, як представників «робітничої еліти», на підприємствах стало поширеною практикою. Варто відзначити, що у пізньорадянський період сформувалося розширене розуміння трудової династії. Тепер до її складу зараховували не лише членів родини, які безпосередньо працювали на промисловому обладнанні, а й ширші типи родинної зайнятості на

підприємстві. Локалізація місця праці (завод) були важливішими за спеціалізацію. (Ткач 2008, 15). На вимогу часу звеличення статусу робочих династій відбулося й за допомогою медійних практик. Про них знімали документальні фільми, сюжети у кінолітописах (Kinolitopis, 32, 63, 110, 118, 122, 126, 136, 139, 151, 183, 204, 207, 222, 252, 260, 285, 317, 337, 342, 391, 502, 542, 607, 642, 678, 686, 783, 785, 810, 858, 868, 870, 893, 896, 970.). Окрім цього, на їх честь відкривали музеї, відбувались акції вшанування, проходили всесоюзні конференції, автори писали численні нариси з історії робочих родин (Ganiushkin 1961; Trunov 1968; Fomenko 1971; Zub 1972; Vernikov 1972; Mishin 1978; Kovbel' 1981; Dolganov 1988). Зміцнення статусу робітничих династій стало можливим завдяки укріпленню статусу промислових підприємств як центрів соціального забезпечення трудового люду. Доступ до заводської інфраструктури (бази відпочинку, дитячі садочки, лікарні тощо) став маркером престижності. При чому статус різних спеціальностей та підприємств був диференційованим. Тому відбувався процес зміцнення цехових кордонів, самовідтворення професійних спільнот, їх прив'язаність до виробництва, що існувала з покоління до покоління. Оскільки належність до певного заводу, цеху, фаху забезпечувало доступ до певних соціально-економічних переваг, що було можливим в умовах державного патерналізму. Заводські династії репрезентували образ робочої еліти, носіїв особливого радянського етосу праці. У біографіях трудових династій підкреслювався аристократизм праці, високий рівень кваліфікації та локальний патріотизм.

Розглянемо складові елементи типової «зразкової» біографії. Центральною фігурою є засновник династії. Його походження слугує відправною точкою наративу. Основний виклад біографії робітника, як правило, починається з моменту його приходу на підприємство. У такий спосіб підкреслювалась важливість праці при переродженні людини. Історія життя героя не відділялася від історії заводу, далі ширше – міста, регіону та держави. Важливим маркером давності та міцності робочого роду був його виробничий стаж – сумарна кількість років, які представники династії відпрацювали на виробництві. В окремих текстах робоча династія порівнювалася із царською. Так, шахтарська династія Оберемко прямо протиставлялася династії Романових, оскільки «стаж» обох династій був близько 300 років.

«Вспомните, когда-то Россией правила династия Романовых, правила немногим более 300 лет. И Россия всегда была нищей, неграмотной, голодной, забитой. Ныне нашей Советской Родиной правит его величество рабочий класс. Представители этого класса –

династія шахтерів Оберемко – отдала Родині почти 300 лет своего труда» (пер. з рос. «Згадайте, колись Росією правила династія Романових, правила трохи більше 300 років. І Росія завжди була злиденною, неписьменною, голодною, затурканою. Нині нашою Радянською Батьківщиною править його величність робочий клас. Представники цього класу – династія шахтарів Оберемко – віддала Батьківщині майже 300 років своєї праці»)¹ (Dmitrienko 1972, 103).

В окремих текстах є й інші паралелі. Так, представника робочої династії в третьому поколінні Георгія Сорокіна, за свідченням автора нарису про його родину, в цеху називали Георгієм Третім.

«Знакомьтесь, Юрий Иванович Сорокин, мой наследник. Специалист по корабельной арматуре» (пер. з рос. «Знайомтеся, Юрій Іванович Сорокін, мій спадкоємець. Спеціаліст з корабельної арматури»). «Георгий или Сорокин-третий, как его прозвали в цехе...» (пер. з рос. «Георгій або Сорокін-третій, як його прозвали в цеху ...») (Inglin 1969, 8, 16).

Автори намагалися підкреслити давність родоводу робітника, надати йому в такий спосіб величного статусу. Коріння робочої родини шукали у глибині віків, ще задовго до промислового перевороту, наприклад, у XVIII ст. Такі приклади були вкрай важливими для радянської соціальної системи в добу сталінізму. Звісно, у ранньомодерну добу робітники не були виокремлені як окрема соціальна група. Тому соціальний статус тодішніх робочих людей відповідно до класової риторики більшовиків був робітничо-селянським, зразковим. Так, у розповіді про одну трудову династію читаємо:

«Слушая ее горячую, взволнованную речь я думал: да не случайно назвал ее председатель потомственной ткачихой. Уже не первый век работают Соловьевы на фабрике. В седую глубину истории уходит их родословная. Вот что рассказывает о ткачах Соловьевых скупые и пыльные фолианты архивов. “1744 г. Соловьев Иван, сын Степанов, крестьянский сын, ткач”» (пер. з рос. «Слухаючи її гарячу, схвилювану промову я думав: так не випадково назвав її голова спадковою ткалею. Уже не перше століття працюють Соловйови на фабриці. У сиву глибину історії іде їх родовід. Ось що розповідає про ткачів Соловйових скупі і пильні фоліанти архівів. “1744 р. Соловйов Іван, син Степанов, селянський син, ткач”») (Losev 1949, 128).

Виразною рисою зразкових біографій було те, що засновник династії передавав у спадок своєму сину шанобливе та відповідальне ставлення

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

до праці, спеціальність. У спадок передавалися й матеріальні цінності. Наприклад, набір інструментів. Як і в будь-якій династії, наслідування передавалося по чоловічій лінії.

«... происхожу я, если так можно сказать из знатной фамилии. А что? Я – серьезно. Дед мой был знаменитым в своём городе столяром-краснодеревщиком. Генерал от молотка, генерал от пилы до рубанка» (пер. з рос. «... походжу я, якщо так можна сказати зі знатного роду. А що? Я – серйозно. Дід мій був відомим у своєму місті столяром-червонодеревником. Генерал від молотка, генерал від пили до рубанка») (Inglin 1969, 19–20).

Локуси біографій трудових династій – це переважно дім і завод. За висновками соціологів, спілкування в родинному колі навіть у пострадянський період відбувалося з активним використанням виробничої риторики. Тоді як спілкування на робочому місці автори зображали як родинне спілкування батька з сином. Голова династії часто зображувався як наставник для молоді, той що передає досвід наступним поколінням (Ткач 2008, 16). Глорифікація образу наставника відбувалася з метою репрезентації зразкової поведінки досвідченого працівника. Робітники високої кваліфікації часто не хотіли ділитися ні з ким тонкощами виробництва, і це було доволі поширеним явищем.

Локальний патріотизм був виразною ознакою трудових династій. Зміна місця праці була ледь не зрадою родинної справи. Єдиним виключенням міг бути вступ до університету чи технікуму. Поширеним є сюжет повернення на рідне підприємство, оскільки в такий спосіб людина могла займатись справжньою справою. У тексті про трудову родину це описувалося так: «Такие пути-дороги наследников рода Оберемко. Хотя Наталья Сергеевна и изменила “Лидеевке” – шутят братья – она все равно патриот нашего дела. Ведь многие Наташины ученики работают у нас на шахте» (пер. з рос. «Такі шляхи-дороги спадкоємців роду Оберемко. Хоча Наталія Сергіївна і змінила “Лідеевці” – жартують брати – вона все одно патріот нашої справи. Адже багато Наталчиних учнів працюють у нас на шахті») (Dmitrienko 1972, 91).

Дискурс локального патріотизму можна розглядати як спробу творення того, що в західноєвропейських фірмах входило до поняття «корпоративна солідарність». В умовах плинності робочої сили на виробництві це було одним зі способів втримати трудівника на робочому місці. Зміни політичного та соціально-економічного життя, що відбулися після розпаду СРСР, призвели до занепаду заводської інфраструктури. Впровадження принципів

ринкового (часто «варварського») капіталізму та постіндустріальної економіки призвели до занепаду статусу заводської праці як почесної. Розпочався процес «баналізації» метафори (В. Вжосек), аналіз якого в подальшому може розширити наше розуміння пострадянського суспільства.

Отже, поява метафори робочої династії в радянському дискурсі відображає прагнення влади підкреслити елітарний статус трудівників у суспільстві. Державна соціальна політика була спрямована на звеличення людини, що займається фізичною працею. У 1920–1930-ті рр. більшовики використовували генеалогічний підхід для маркування «своїх» та «інших». Дослідники аналізували соціальну структуру робочого класу, чисельність представників «спадкових пролетарів», «спадкових робітників» тощо. У 1950–1980-х рр. метафора трудової династії утвердилася та активно функціонувала в публіцистичному дискурсі. Механізми та контексти цього процесу є маловивченими, проте важливими для розуміння пострадянської ідентичності та потребують спеціального дослідження. Перспективним завданням є вивчення функціонування метафори робочої династії на рівні не лише офіційного дискурсу, «зразкових» біографій, а й локальних текстах заводських газет і сприйняття цієї метафори робітниками.

References/Бібліографія

Ankersmit, F. R. *Istoriia i tropologiia: vzlet i padenie metafory*. Moskva, 2003. (In Russian)

Анкерсмит, Ф. Р. *История и тропология: взлет и падение метафоры*. Москва, 2003.

Dal', V. *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo iazyka*. Available at: <<http://slovardalja.net/word.php?wordid=6404>> [Accessed: 20 May 2020]. (In Russian)

Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Available at: <<http://slovardalja.net/word.php?wordid=6404>> [Accessed: 20 May 2020].

Dmitrienko, M. *Tam, na shakhte ugol'noi*. Kiev, 1972. (In Russian)

Дмитриенко, М. *Там, на шахте угольной*. Киев, 1972.

Dolganov, V. A. *I dukh nash molod: ocherki*. Khar'kov, 1988. (In Russian)

Долганов, В. А. *И дух наш молод: очерки*. Харьков, 1988.

Fitspatrik, Sh. *Sryvaite maski!: Identichnost' i samozvanstvo v Rossii XX veka*. Moskva, 2011. (In Russian)

Фицпатрик, Ш. *Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века*. Москва, 2011.

Fomenko, A. A. *Aganichevy – rod izvestnyi*. Sverdlovsk, 1971. (In Russian)

Фоменко, А. А. *Аганичевы – род известный*. Свердловск, 1971.

Ganiushkin, V. A. *Raboचाia dinastiia*. Moskva, 1961. (In Russian)

Ганюшкин, В. А. *Рабочая династия*. Москва, 1961.

Inglin, A. *Dinastiia Sorokinykh*. Leningrad, 1969. (In Russian)

Инглин, А. *Династия Сорокиных*. Ленинград, 1969.

Ivanova, N. A. *Struktura rabocheго klassa Rossii. 1910–1914*. Moskva, 1987. (In Russian)

Иванова, Н. А. *Структура рабочего класса России. 1910–1914*. Москва, 1987.

Khoffmann, D. L. *Vzrashchivanie mass. Modernoe gosudarstvo i sovetskii sotsializm 1914–1934*. Moskva, 2018. (In Russian)

Хоффманн, Д. Л. *Взращивание масс. Современное государство и советский социализм 1914–1934*. Москва, 2018.

Kinolitoris. Anotovaniі katalog kinozhurnaliv, dokumental'nykh fil'miv, kino- i telesiuzhетiv (1976–1985). Kiiv, 2015. (In Ukrainian)

Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1976–1985). Київ, 2015.

Kovbel', I. N. *Pocherk rabochikh dinastii*. Kishinev, 1981. (In Russian)

Ковбель, И. Н. *Почерк рабочих династий*. Кишинев, 1981.

Losev, P. *Dinastiia Solov'evykh*. Iaroslavl', 1949. (In Russian)

Лосев, П. *Династия Соловьевых*. Ярославль, 1949.

Liubavskiyi, R. Stratehii poshuku zhytla robitnykamy u 1920-ti rr. (na prykladi Kharkova). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky [NaUKMA Research Papers. History]*, t. 3, 2020, s. 24–29. DOI: 10.18523/2617-3417.2020.3.24-29. (In Ukrainian)

Любавський, Р. Стратегії пошуку житла робітниками у 1920-ті рр. (на прикладі Харкова). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, т. 3, 2020, с. 24–29. DOI: 10.18523/2617-3417.2020.3.24-29.

Mishin, N. V. *AvtoGRAF na metalle. Khar'kov*, 1978. (In Russian)
Мишин, Н. В. *Автограф на металле*. Харьков, 1978.

Ozhegov, S. I. *Slovar' russkogo iazyka*. Available at: <<https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=6621>> [Accessed: 20 May 2020]. (In Russian)
Ожегов, С. И. *Словарь русского языка*. Available at: <<https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=6621>> [Accessed: 20 May 2020].

Rashin, A. *Sostav fabrichno-zavodskogo proletariata SSSR. Predvaritel'nye itogi perepisi metallistov, gornorabochikh i tekstil'shchikov v 1929 g.* Moskva, 1930. (In Russian)
Рашин, А. *Состав фабрично-заводского пролетариата СССР. Предварительные итоги переписи металлостов, горнорабочих и текстильщиков в 1929 г.* Москва, 1930.

Rikér, P. Zhivaia metafora. Sed'moi ocherk: metafora i referentsiia. *HORIZON. Fenomenologicheskie issledovaniia [HORIZON. Studies in Phenomenology]*, т. 4, no. 1, 2015, s. 175–219. DOI: 10.18199/2226-5260-2015-4-1-175-219. (In Russian)
Рикёр, П. Живая метафора. Седьмой очерк: метафора и референция. *HORIZON. Феноменологические исследования*, т. 4, № 1, 2015, с. 175–219. DOI: 10.18199/2226-5260-2015-4-1-175-219.

Selishchev, A. M. *Iazyk revoliutsionnoi epokhi: Iz nabliudenii nad russkim iazykom poslednikh let (1917–1926)*. Moskva, 1928. (In Russian)
Селищев, А. М. *Язык революционной эпохи: Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926)*. Москва, 1928.

Tkach, O. A. *Zavodskaia dinastiia kak sotsiokul'turnyi fenomen: sovetskii i postsovetskii periody*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata sotsiologicheskikh nauk. Sankt-Peterburg, 2008. (In Russian)
Ткач, О. А. *Заводская династия как социокультурный феномен: советский и постсоветский периоды*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Санкт-Петербург, 2008.

Trunov, I. A. *Komarovy-dinastiia rabochaia*. Gor'kii, 1968. (In Russian)
Трунов, И. А. *Комаровы-династия рабочая*. Горький, 1968.

Vernikov, S. M. *Deviat' iz odnogo tsekha*. Sverdlovsk, 1972. (In Russian)
Верников, С. М. *Деять из одного цеха*. Свердловск, 1972.

Vzhosek, V. Istoriofrafia kak igra metafor: sud'by «novoy istoricheskoi nauki». V sb.: Odissey: Chelovek v istorii. *Kul'turno-antropologicheskaiia istoriia segodnia*. Moskva, 1991, s. 60–74. (In Russian)

Вжосек, В. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки». В сб.: Одиссей: Человек в истории. *Культурно-антропологическая история сегодня*. Москва, 1991, с. 60–74.

Vzhosek, V. O smysle i naznachenii metafory v gumanitarnykh naukakh (Metaforizirovanie kak tip interpretirovaniia). *Istoriia i sovremennost' [History and Modernity]*, no 2, 2005, s. 23–34. (In Russian)

Вжосек, В. О смысле и назначении метафоры в гуманитарных науках (Метафоризирование как тип интерпретирования). *История и современность*, № 2, 2005, с. 23–34.

Vzhosek, V. *Istoriia – Kul'tura – Metafora. Postannia neklasichnoi istoriohrafii*. Pro istorychne mislennia. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Вжосек, В. *Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії*. Про історичне мислення. Київ, 2012.

Zub, D. I. *Zodchie: Rasskaz o rabochei dinastii Morgunovykh*. Dnepropetrovsk, 1972. (In Russian)

Зуб, Д. И. *Зодчие: Рассказ о рабочей династии Моргуновых*. Днепропетровск, 1972.

Liubavskiy Roman Hennadiiovych

Candidate of Historical Science, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lubavsky@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-3496-9699

LABOR DYNASTY AS A METAPHOR

The article analyzes the origins and evolution of the metaphor of “labor dynasty” in the Soviet discourse. In the era of the first five-year plans, the Soviet government made a strong effort to emphasize the elite status of workers. At this time, party officials used a genealogical approach to label “us” and “others.” A person with the status of “hereditary proletarian” was deemed more politically credible. At the turn of the 1930s, “hereditary proletarians” were opposed in public rhetoric to the

“workers’ aristocracy” – skilled workers who resisted the regime and negatively influenced the “masses” of new laborers. This term was not used anywhere outside trade union censuses and special works on the history of the structure of the working class in the USSR. Therefore, we may consider this metaphor “dead” (P. Ricker). In the 1930s and the following decades, a secularized cult of the worker’s labor took shape. It had its own pantheon and memorials. Part of this process was the creation of practices for the representation of manual labor as honorable. Appropriate linguistic tools and metaphors emerged to describe the new status of the proletariat, reflecting the spirit of social change. They were recorded in dictionaries. Thus, in the late 1940s, the word “dynasty” is given two meanings in S. Ozhegov’s dictionary, one of which was “workers who consistently pass on from generation to generation their skills and labor traditions.” In this way, semantic innovation took place. The “labor dynasty” metaphor became entrenched during the 1950s to 1980s. It found active use in journalistic discourse. Articles and essays were published on this subject, documentaries were made, theme museums were opened, pan-Union congresses of representatives of labor dynasties were held, etc. The formation and perpetuation of a pattern of labor relations modeled on the family was designed to promote discipline and prevent labor conflicts.

Keywords: *workers, labor dynasty, metaphor.*

Наумов Сергій Олександрович

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: s.o.naumov@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-0289-4357

Ланько Дар'я Володимирівна

магістриня історії, аспірантка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: darya.lanko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0735-3808

**ДО ПИТАННЯ ПРО «ПРОВОКАТОРСТВО»
В'ЯЧЕСЛАВА ЗАЙКИНА**

У статті досліджується раніше актуалізоване в історичній та публіцистичній літературі питання про можливу причетність відомого історика, вихованця Харківського університету В'ячеслава Заїкина до так званого «провокаторства» в роки Першої світової війни. В українській історіографії, на відміну від російської, агентурна діяльність імперських правоохоронних органів практично не вивчається. Існують великі труднощі з необхідними джерелами, які або відсутні, або недоступні. Сенс дослідження полягає у спробі співставити відомі звинувачення на адресу В. Заїкина, висловлювані його сучасниками, з жандармськими документами, насамперед агентурними донесеннями, про діяльність українських молодіжних осередків, до яких він міг бути чи був причетний. Такий підхід не гарантує точної відповіді на ключове питання, але, принаймні, дає можливість зробити певні кроки в цьому напрямку: з'ясувати, чи взагалі була можлива ситуація «провокаторства» за участі В. Заїкина (і в такий спосіб виключити протилежне); встановити (не)можливість надання ним агентурної інформації через співставлення її з обставинами його життя й діяльності; визначити відповідність змісту цієї інформації статусу

і зв'язкам В. Заїкіна в українських організаціях тощо. В результаті проведеного дослідження було встановлено: якість інформації в агентурних донесеннях відповідає можливостям В. Заїкіна, його місцю в українському молодіжному середовищі Харкова; дуже підозріло виглядає відсутність у жандармських документах згадок про самого В. Заїкіна; для категоричних висновків бракує підстав через недостатність і суперечливість наявної інформації.

Ключові слова: *В'ячеслав Заїкин, провокаторство, українські молодіжні організації, Харків, Перша світова війна.*

В'ячеслав Заїкин – постать відома в науковому світі, про нього написано доволі багато (Hvat' 1998; Portnov 2004, 2011 etc.). Свого часу О. Оглоблин зауважував, що «В'ячеслав Заїкин посідає особливе місце серед істориків цього покоління» (Ohloblyn 2003, 120); на О. Прицака він справляв враження ученого «великого формату»; польський історик М. Тирович згадував його як «прекрасного медієвіста» (Portnov 2011, 122). За оцінкою А. Портнова, В. Заїкин – «один із найцікавіших українських істориків церкви та один із найвлучніших рецензентів та найдопитливіших історіографів» (Portnov 2011, 107). З іншого боку, навіть у Харківському університеті – його alma mater – В. Заїкин мало відомий. Тим часом він заслуговує на присутність хоча б тому, що був серед перших пропагандистів особливої ролі Харківського університету в українському національно-культурному житті (Zaikyn 1925).

Дослідники біографії В. Заїкіна неодноразово вказували на її несподівані, драматичні повороти, загадковість його життєвого і творчого шляху, схильність до містифікації тощо. Ця стаття присвячена одному з найбільш гнітючих моментів у його житті: звинуваченням у провокаторстві за царату (провокаторами тоді називали «внутрішніх», таємних агентів поліції в нелегальному середовищі). Провокаторство на початку ХХ ст. було поширеним явищем. Проте українськими істориками написано про нього зовсім небагато: для прикладу, в найбільш дотичній до проблеми і фактографічно насиченій монографії О. Сарнацького (Sarnats'kyi 2006) наводяться лише окремі несистематизовані дані. Загальні відомості про організацію розшукової діяльності містяться у нечисленних працях з історії царської поліції (Iarmysh 1992; Vandurka, Hrechenko, Iarmysh 2012 etc.). Показово, що одна з небагатьох (якщо не єдина) дисертацій на цю тему (Fedorov 1992) отримала гриф «для службового користування». Значно багатша російська історіографія проблеми, яка включає в себе різноманітну літературу з історії

жандармських органів та політичного розшуку зокрема (Peregudova 2000; Politicheskaiia politsiia; Kolpakidi, Sever 2010), а також безпосередньо про внутрішню агентуру (Agenturnaia rabota; Chudakova 2010; Konovalov 2019). Не останню роль у цьому відіграють зацікавленість у розробці історії спецслужб Росії, відповідне фінансування та істотно легший доступ до необхідних архівних матеріалів.

Звинувачення щодо В. Заїкіна, на перший погляд, не надто переконливі, тим не менше переслідували його впродовж багатьох років, час від часу підсилюючись. Започаткувала цю «традицію» харківська поетеса й активна учасниця українського руху імперської доби Х. Алчевська (Naumov 1995). Як вона згадувала, під час Лютневої революції 1917 р. до її рук потрапили документи з розгромленого Харківського жандармського управління, серед яких було агентурне донесення про розмову на «ризиковану тему», що відбулась в присутності цього Заїкіна в мене в хаті». З присутності студента й того, що розмова «була ним викликана», Х. Алчевська зробила категоричний висновок: «Ні на кого іншого підозріння тоді не могло впасти. Отже, ясно, що це він отак мені тоді прислужився». Майже відразу їй трапилась нагода висловити свої звинувачення особисто, причому Заїкин «страшенно почервонів, одразу спалахнув і злібно промовив, мерщій просичав: “Коли б ви не були жінчина, я б дав вам по пиці”» (Alchevs'ka 1990, 426–427).

З усіх представлених у літературі підозр щодо «провокаторства» В. Заїкіна лише свідчення Х. Алчевської є більш-менш змістовними і через це ключовими у всій історії, тож потребують ретельного аналізу. За бажання їх можна трактувати і як переконливі, і як сумнівні. Про недоведеність підозр на той час свідчить і те, що В. Заїкин упродовж 1917–1918 рр. спокійно, не потерпаючи від звинувачень, закінчив Харківський університет.

Остаточно прояснити ситуацію навряд чи вдасться, проте можна поглибити її розуміння. Спершу варто з'ясувати достовірність події, яку згадувала Х. Алчевська. Під час Першої світової війни мало місце пожвавлення українського молодіжного руху, одним із ключових центрів якого був Харків. Тут діяли щонайменше 16 студентських і учнівських гуртків чисельністю 150–200 осіб, які входили до складу Юнацької спілки, а також її Центральний виконавчий комітет (Naumov 2015, 297). Рівень конспірації в організації не міг бути високим, тож про її діяльність місцеві жандарми мали багато інформації, в тому числі й через «внутрішніх агентів», тобто освідомлювачів, «провокаторів». В архівному фонді Харківського губернського жандармського управління

в ЦДІА України (TsDIAK Ukrainy) зберігаються тисячі аркушів відповідних агентурних донесень, дізнань, оригінальних документів тощо. Активний учасник тих подій Д. Соловей пізніше згадував: «Коли революція відкрила жандармські архіви, то ми з подивом побачили там цілі справи з докладними інформаціями про діяльність Юнацької Спілки...» (Solovei 1974, 72). Після деякої перерви свою роботу з молоддю поновила й Х. Алчевська, у помешканні якої відбувалися регулярні зібрання українського гуртка. Тож і сама «розмова», і витік інформації про неї цілком могли мати місце.

Спробуємо визначити, хоча б на рівні припущення, про яку саме «розмову» йдеться. Загалом гуртки Х. Алчевської були спрямовані на формування національної ідентичності, мали культурно-освітній характер на українському ґрунті. В очах влади це було підозріло, проте не небезпечно. Отже, «ризикована тема» мала бути чимось особливим, екстраординарним і, швидше за все, обговорювалась незадовго до лютневих подій (інакше б уся справа отримала належний розвиток з наступною «ліквідацією»). В агентурних повідомленнях є інформація про подію, що відповідає цим критеріям. На квартирі Х. Алчевської 13 листопада 1916 р. відбулося зібрання «українців», в якому взяли участь представники різних течій національних молодіжних об'єднань. Тема була дійсно «ризикованою»: якщо вірити джерелу, обговорювалось питання про підривну діяльність у тилу російських військ (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 36, ark. 224 zv., 234). У документі названі 12 прізвищ учасників, які фігурували й у інших донесеннях, проте В. Заїкіна серед них немає. Тож, найімовірніше, він або був відсутній (що заперечується мемуарами – за умови, що йдеться про одну й ту ж подію), або був автором повідомлення і себе, зрозуміло, не називав.

Якщо визнати, що збори 13 листопада – це саме та подія, про яку згадувала Х. Алчевська, набуває особливого значення її ремарка про те, що «розмова» була «викликана», тобто ініційована В. Заїкиним. У донесенні ця роль відводиться О. Синявському – майбутньому видатному українському мовознавцю, який тоді, після полтавського заслання, був екстерном Харківського університету. Він дійсно відіграв визначну роль в українському молодіжному русі Харкова, проте тяжів до помірковано-соціалістичного його крила, ніколи не виявляв схильності до радикальних засобів боротьби. Перебуваючи в Полтаві, він, як згадував Д. Соловей, «мав більше зв'язків із старими полтавськими українцями» (Solovei 1974, 72), а після Лютневої революції став одним із чільних діячів харківського осередку Української партії соціалістів-

федералістів, відомої своєю центристською ідеологією й обережною тактикою. Видається вкрай мало ймовірним, щоб він міг виступати з такими екстремістськими закликами.

Крім того, В. Заїкин згадував, що в 1922 р. на нього нібито подавали доноси в «контрреволюційності» до ДПУ, одним з авторів яких був Антін Синявський – «з давнього часу мій ворог, що мстився мені на кожному кроці за деякі мої необережні вирази, котрі (мимо моєї волі) дійсно трохи не відіграли сумної ролі в його життю» (Portnov 2011, 113). Проте Антін Синявський тут названий помилково: він ніколи не перетинався зі Заїкиним, не мав відношення до харківських подій. Швидше за все, це зробив А. Портнов, який напевне добре знав про дореволюційну активність свого земляка Антіна і, можливо, не знав про роль Олексія в українському русі. Але якщо так учинив В. Заїкин, то це виглядає дуже підозріло – наче він спеціально спрямовував читача на хибний шлях, унеможливаючи з'ясування справжніх причин ворожнечі. О. Синявський, як і Х. Алчевська, Д. Соловей та інші учасники українського підпілля, у 1917 р. міг мати доступ до жандармських документів і встановити автора численних повідомлень про свою (чи приписувану йому) діяльність. У такому випадку стає зрозумілим, про яку «контрреволюційність» В. Заїкина в тих «доносах» про нього могла йти мова – якісь інші підстави назвати важко. Ця версія роз'яснює і натяк Заїкина («трохи не відіграли сумної ролі в його життю»): на основі агентурної інформації О. Синявський у лютому 1917 р. був заарештований (Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, F. 3, op. 287, spr. 6078, ark. 65), і можна лише уявити, яке покарання на нього очікувало, якби не революція.

Взагалі пропозиції, які нібито звучали в листопаді 1916 р., виглядають невідповідними не лише поглядам О. Синявського, а й у цілому ідеології і практиці українського руху імперської доби. Ультрарадикальні й нереалістичні за змістом, висловлені від імені фантастичного «Стокгольмського комітету» неіснуючої «УНПСР», супроводжувані обіцянками великих грошей, вони більше скидаються на провокацію. У такому разі свідчення Х. Алчевської, поєднані зі змістом агентурних повідомлень, можуть бути інтерпретовані таким чином: псевдоЗаїкин (називаємо його так через недоведеність) ініціював кілька зібрань українських активістів зі суто провокаційною метою – дати матеріал для майбутніх звинувачень і арештів, а потім повідомив про це жандармів, перекававши свою роль на О. Синявського. Можливо, тут доречно ще раз згадати про схильність В. Заїкина до містифікацій, розігрування різних ролей та ін.

Висловлені версії спонукають до подальших питань. Перше з них: чи був В. Заїкин настільки авторитетною постаттю в українському молодіжному русі, щоб відігравати таку важливу роль? Як і в інших випадках, відповіді можуть бути діаметрально протилежними, в залежності від авторської оптики, актуалізованих джерел. Сам В. Заїкин заявляв, що він був українським активістом радикальних поглядів упродовж багатьох років. Щоправда, ці свідчення при верифікації виявляються проблематичними. Перше з них стосується його заяви про публікацію в харківському «Снопі» М. Міхновського (1912 р.) статті «Сучасний стан і перспективи українського національного руху» та рецензії на одну з історичних праць М. Грушевського. Воно викликає сумнів апіорі: публікації такого рівня були не під силу 16-річному гімназисту, який до того ж, швидше за все, не мав тоді жодних зв'язків з українським рухом. Та й таких текстів у тижневику не було (Portnov 2011, 110). Узагалі публіцистична діяльність В. Заїкина до революції дуже сумнівна. Не відома жодна публікація того часу, яка була б ним підписана; у ґрунтовному словнику О. Дея наводяться чотири криптоніми В. Заїкина, але всі вони стосуються пізнішого часу (Dei 1969, 82, 83, 274, 428, 470).

Втім, сам В. Заїкин доводив, що він «самостійник з передвоєнних часів», і стверджував: «В 1916 р. видана була нелегальна збірка моїх оригінальних та перекладених з німецької та болгарської поезій українського патріотично-самостійницького та германофільського напрямку» (Portnov 2011, 113). Підтвердження цих слів означало б, що він дійсно належав до проводу української молоді в Харкові і був репрезентантом радикальних поглядів. В агентурному донесенні за серпень 1916 р. є інформація про збірку «Самочинна Україна», видану харківськими «мазепинцями» (Юнацькою спілкою). Але опис її змісту істотно відрізняється: переважно статті й лише декілька віршів, перекладених з болгарської і польської мов та оригінальних. Агент називав і можливих авторів, але не В. Заїкина; зокрема, вірші приписувались А. Ковалівському (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 36, ark. 204 zv.) – майбутньому видатному сходознавцю, якого В. Заїкин називав своїм великим приятелем. Оскільки самої брошури виявити не вдалось, можна лише здогадуватись, яка з цих версій ближча до істини; нам видається, що агентурна – хоча б тому, що синхронна і значно конкретніша, а слідів «заїкинської» книжки ніде немає. У такому разі підтверджуються лише причетність В. Заїкина до кола «спілчан» та його обізнаність про брошуру. Якщо брошура існувала насправді, це означає, що його роль як інформатора не виключається;

якщо ж вона була вигадана, то в такому випадку «згадати» про неї міг тільки сам агент...

Та все ж є підстави вважати, що В. Заїкин не просто брав участь в українському юнацькому русі, а посідав у ньому помітне становище, був близьким до його лідерів. Вже йшлося про його стосунки з О. Синявським (був головою Української студентської громади, належав до Українського соціалістичного колективу тощо), А. Ковалівським (секретар ЦВК Юнацької спілки, засновник Українського національного кола), Х. Алчевською. Сюди можна додати О. Мицюка (у майбутньому одного з чільних діячів УПСФ), який належав до проводу Юнацької спілки. У 1927 р. він, будучи в еміграції, публічно виступив на захист В. Заїкина від звинувачень у провокаторстві, заявивши: «Ми одночасно вчилися в Харківському університеті і тоді вже В. М. Заїкин був ідейним українцем, активно себе проявляючим» (Portnov 2011, 116).

Констатація певної статусності В. Заїкина набуває принципового значення, якщо взяти до уваги надзвичайну поінформованість поліції про діяльність українських молодіжних організацій в роки Першої світової війни. В агентурних донесеннях загалом названо сотні прізвищ юнаків і дівчат – і лідерів, і рядових учасників, і випадкових людей. Наприклад, лише в одному донесенні агента «Звонова» від 21 вересня 1915 р. було охарактеризовано 33 особи, причетні до Українського незалежного кола та студентської громади (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 152–153). Проте В. Заїкина серед них немає. Не зачепили його й неодноразові поліцейські «ліквідації» стосовно українських молодіжних організацій, яким передувало тривале відстеження усіх контактів підозрюваних, а самі «ліквідації» були доволі масовими (так, у ніч на 22 січня 1916 р. відбулись обшуки у 21 особи (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 35, ark. 143) – це тільки ті, хто обґрунтовано підозрювався в нелегальній діяльності). В. Заїкин не фігурує й у списках українських діячів Харкова, які складались у жандармському відділенні: останній за часом, датований лютим 1917 р. «Список осіб, відмічених у Харкові по українських організаціях» теж його «ігнорує» (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 1, spr. 4500, ark. 14–14 zv.). Крім того, виходить, що його прізвище не було названо й під час дізнань. Важко знайти логічне пояснення такої нереальної «невидимості» юнака без особливих навичок конспіративної роботи в його протистоянні з досвідченими жандармськими кадрами впродовж кількох років війни, в умовах тотального переслідування українського руху. Проте якщо припустити, що він був таємним агентом, то все стає на свої місця...

Нарешті, слід зупинитися на агентах, як спеціалізувалися на українських молодіжних організаціях. Крім уже згаданого «Звонова», який фігурує в документах епізодично, постійним і дуже втаємниченим жандармським інформатором був «Золотарьов». Його донесення відзначались високим рівнем достовірності, витримували обов'язкову перевірку і часто лягали в основу аналітичних довідок і донесень начальника Харківського губернського жандармського управління. Не можна виключати того, що «Звонов» і «Золотарьов» могли бути однією особою, а співпадіння початкової «З» з прізвищем В. Заїкіна могло не бути (але могло й бути) випадковим.

Простежуються певні паралелі між діяльністю «Золотарьова» й біографією В. Заїкіна. Інформаційно насичені повідомлення «Золотарьова» (можливо, не перші) припадають на грудень 1914 р. Вони стосувалися конференції студентських і учнівських гуртків Харкова: агент розповів про її склад, додавши резолюцію, яку отримав від А. Ковалівського (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 4, ark. 259–269). Судячи зі змісту й характеру повідомлення, агент був особисто знайомий із деякими учасниками конференції (які й стали джерелом інформації), проте відношення до неї не мав. У січні 1915 р. він подав розширену й уточнену інформацію про учасників конференції, назвавши, зокрема, й О. Мицюка (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 3). Схоже, «Золотарьову» вдалося проникнути в гурткове середовище, що дало йому можливість збирати потрібні відомості. У травні 1915 р. він надав вичерпні дані про II конференцію гуртків (квітень 1915 р.), на якій було створено Юнацьку спілку. До жандармів потрапили протоколи конференції, звіти гуртків, структура Юнацької спілки, відозва її ЦК, програма самоосвіти тощо (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 38–58). Очевидно, що агент був або одним з учасників конференції, або, принаймні, близьким до них, тобто належав до гурткового активу. Вже за тиждень він повідомляв про намір А. Ковалівського створити Українське національне коло і додав його програму, написану А. Ковалівським і «оброблену» В. Алексеєнком (TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20, ark. 66–68 zv.). Ступінь доступу до інформації, її достовірність, деякі ексклюзивні подробиці (наприклад, про те, що А. Ковалівський поїхав до батьків у Валуyki, про роль маловідомого В. Алексеєнка, а пізніше – про його несподівану смерть) свідчать, що агент належав до цього середовища, добре знав його «зсередини» і користувався довірою.

Загалом усі ці факти добре узгоджуються з біографією В. Заїкіна. Після закінчення III Харківської гімназії він у 1914 р. вступив на

юридичний факультет Харківського університету (Spisok 1915, 78), паралельно навчався на історико-філологічному факультеті (Portnov 2011, 109). Якби він невдовзі став інформатором, було б логічно очікувати результатів його «роботи» через нетривалий проміжок часу: по-перше, жандарми були зацікавлені в оперативності агентів – і через загрозу викриття, і тому, що останні отримували гроші від управління; по-друге, українське учнівсько-студентське середовище було добре йому відоме, й він міг отримувати відомості від своїх знайомих, навіть не будучи особливо втаємниченим. Нагадаємо, що «Золотарьов» у грудні 1914 р. став надавати змістовну інформацію, отриману від інших. Ними могли бути якраз згадані в донесеннях люди, близькі до В. Заїкіна: В. Алексеєнко, який одночасно з ним закінчив III гімназію і вступив до Харківського університету (Spisok 1915, 6), й А. Ковалівський, який пройшов такий же шлях роком пізніше (Spisok 1916, 114). Приятельські стосунки з останнім давали можливість В. Заїкіну отримувати від нього документи конференцій та докладні відомості про Українське національне коло, про які повідомляв «Золотарьов». Крім того, зв'язки й рекомендації від друзів, радикальні висловлювання й активна діяльність В. Заїкіна (якщо вірити його власним свідченням) забезпечили йому авторитет і помітне місце серед української молоді Харкова, а отже, й безпосередній «інсайдерський» доступ до багатьох її справ. Не зайве буде ще раз звернути увагу на названих активістів: всі вони були пов'язані з В. Заїкиним.

Отже, співставлення агентурних донесень і «лінії життя» В. Заїкіна засвідчує, що якість інформації в донесеннях відповідала його можливостям; не виявлено якихось моментів, які б спростовували його агентурну діяльність; дуже підозріло виглядає відсутність у донесеннях (і загалом у жандармських документах) згадок про самого В. Заїкіна. Усе це збільшує вагомість звинувачень на його адресу. Проте для категоричних, тим більше остаточних висновків бракує підстав через недостатність потрібної інформації та її суперечливість.

Але це не єдина складність у з'ясуванні питання про можливе провокаторство В. Заїкіна. Доводиться зважати ще й на такий собі «інформаційний шум», який начебто прямо не стосується проблеми, проте впливає на її сприйняття.

Зокрема, своєрідності та ще більшої заплутаності всій ситуації додає присутність у жандармських документів ще однієї особи, яка підозрювалась у провокаторстві, з подібним прізвищем – О. Заїко (Заїка). Цей учень Харківського реального училища родом із Белгородського повіту потрапив у поле зору жандармів, коли 23 серпня

1915 р. з'явився до них у Києві й розповів про діяльність Юнацької спілки та свій намір убити одного з високопоставлених царських сановників (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 1, spr. 4330, ark. 188–188 zv.). Був ув'язнений у Харкові, де місцеві жандарми дійшли висновку про наявність у нього певних психічних відхилень (манію величі зокрема), й у грудні юнака звільнили (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 35, ark. 38–39). На початку 1916 р. з'явилась інформація про існування у Белгороді українського гуртка, одним із керівників якого називався О. Заїко, проте у підготовленому згодом списку членів гуртка його прізвище вже відсутнє (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 4, spr. 36, ark. 30–31, 59–60). Не виключено, що саме тоді він був завербований. На початку 1917 р. в агентурних донесеннях по Харкову неодноразово повідомлялось про активність якогось «гімназиста Олеся» та його причетність до радикального молодіжного крила – так званих «народних соціалістів», з якими пов'язувались О. Синявський та Х. Алчевська, і Українського незалежного кола А. Ковалівського (тобто до середовища, з яким був тісно пов'язаний В. Заїкин). У лютому з'явилися дані про те, що у провалі українських осередків, який призвів до чергової «ліквідації», підозрюється «гімназист Олесь, який виявився Заїкою», та про майбутній «товариський суд» над ним (TsDIAK Ukraine, f. 336, op. 2, spr. 97, ark. 101–107 zv.).

Наведений матеріал спонукає до чергової низки питань і зауважень. Що означає вислів «гімназист Олесь, який виявився Заїкою»? Якщо розуміти це буквально, виходить, що в підпільному середовищі були відомі окремо «гімназист Олесь» і «Заїка» (останній, схоже, як провокатор), проте до певного часу не вдавалося встановити, що це одна й та ж особа. У такому разі, чи могли звинувачення на адресу В. Заїкина стати наслідком непорозуміння (його сплутали з О. Заїкою)? Напевне, ні, адже й Х. Алчевська, й О. Синявський знали і звинувачували його особисто, виходячи з того, що саме він міг зробити. З іншого боку, видається малоймовірним (але не неможливим), щоби у достатньо вузькому гуртковому колі одночасно працювали двоє людей із майже однаковими прізвищами, й на це ніхто не звернув увагу. І зовсім мала вірогідність присутності в цьому середовищі таких двох жандармських агентів. То чи не міг В. Заїкин у лютому 1917 р., відчуваючи насування революції і прагнучи перестраховатися (а також через свою любов до містифікації?) скористатися присутністю О. Заїки, щоб «перекласти» на нього можливі підозри у провокаторстві? Виключати такий варіант не можна, й це могло би бути непоганим ходом для белетристики, проте жодного підтвердження у цієї версії наразі немає.

Побічна, але потенційно важлива складова заїкинської історії пов'язана з неясними, несподіваними, нерідко незбагненими, а то й підозрілими сюжетами його біографії. З першого курсу університету В. Заїкин був звільнений від оплати за навчання, а на другому курсі отримував стипендію – у «Списку студентів» зазначено «Філонова» (Spisok 1916, 92). Так могло бути з нужденним студентом, проте А. Портнов, який ретельно простудював спогади й листи В. Заїкіна, ніде не згадує про його скрутне матеріальне становище чи підробітки «на уроках», типові для тогочасного студентства. Та й стиль життя цього студента не вказує на відволікання на заробітки: крім нелегальної діяльності, багато й успішно займався науковою роботою, за яку був нагороджений золотою медаллю, двома преміями імені Каченовського та двома почесними відзнаками, блискуче закінчив університет (Portnov 2011, 109–110). То чи не могла бути ця матеріальна забезпеченість винагородою за його специфічні послуги? Питання швидше риторичне, бо відповіді на нього ми не отримуємо, мабуть, ніколи.

Один із біографічних сюжетів пов'язаний з утечами – інакше це не назвати – В. Заїкіна з Харкова. Вперше це сталося у 1920 р. Причина виїзду з Харкова, як і подальшого повернення, невідома. Сам В. Заїкин розповідав про все це суперечливо. За його словами, він поїхав на Кубань (що можна було б пояснити втечею свідомого українця від більшовицького терору за межі УСРР, але все-таки на українську землю, як сприймалась тоді Кубань), де працював викладачем Донського педагогічного інституту (Portnov 2011, 112). Проте цей інститут знаходився в Новочеркаську – столиці Війська Донського і білого руху на Півдні Росії. З іншого боку, В. Заїкин, схоже, побував на Кубані, бо пізніше згадував поради, отримані від Б. Кістяківського, який працював у Катеринодарі та помер там наприкінці квітня 1920 р. після тяжкої хвороби й операції. Враховуючи, що Новочеркаськ був зайнятий більшовицькими військами в січні 1920 р., сусідній Ростов-на-Дону – наприкінці лютого, а Катеринодар – у середині березня, виходить, що В. Заїкин прибув у регіон мало не в їхньому ар'єргарді, а можливо, навіть перетинав лінію фронту. Ці неясності й невідповідності породжують сумніви в точності й щирості свідчень В. Заїкіна. Але дізнатися, що спонукало його залишити Харків і поневірятися разом із матір'ю у прифронтовій смузі, приховувати причину цього, як і місце та обставини свого перебування на Півдні, без нього самого неможливо. Серед версій знайдеться місце і для «провокаторської» – якщо тлумачити ті події як втечу від можливого викриття й покарання. Вона тим більше має право на існування, що, як

уже згадувалось, наступний виїзд із Харкова (після дуже нетривалого, щонайбільше кілька місяців, перебування в місті) у 1922 р. до Польщі, був для В. Заїкіна, за його власними словами, справжньою втечею від звинувачень у «контрреволюційності» (тобто провокаторстві, на нашу думку), а отже, і неминучої розправи.

Проте погана слава наздогнала його й за кордоном: у 1927 р. в газеті «Express Rogашу» з'явилася замітка «Варшавський професор православного богослов'я – колишній провокатор царської охоранки» (згодом її передрукувала еміграційна «Українська нива»). В. Заїкин одразу відреагував на публікацію, звернувшись до окружного суду в Варшаві з проханням притягти редактора газети до відповідальності за наклеп (Portnov 2011, 116). Чим закінчилась уся справа, невідомо.

Перебування В. Заїкіна за кордоном – це ще один сюжет, який певною мірою може бути дотичним до питання про його можливе провокаторство дореволюційних часів. Він там неодноразово викликав підозру своєю поведінкою, то зближався, то поривав із людьми з різного, часто ворогуючого середовища, причому не тільки українського різних відтінків (УНРівського, гетьманського, православного, греко-католицького тощо), а й проросійського та полонофільського, а після 1939 р. – і радянського. У поєднанні з його метаннями 1920–1922 рр. у радянській країні все це виглядає якимось дивно, а в контексті проблеми статті й підозріло. А тут ще й чергові звинувачення в агентурній діяльності, вже на радянську та німецьку розвідку (Portnov 2004, 94; Portnov 2011, 117). Все це справді скидається на ситуацію людини, яка міцно «сидить на гачку» у спецслужб або ж добровільно працює на них – в обох випадках це могло бути продовженням попередньої практики.

На завершення мусимо погодитися з найбільш плідним дослідником життя В. Заїкіна: «Того, хто мусив приховувати власне “я” від сучасників, не конечно розгадають нащадки»; «сьогодні важко з певністю сказати, чи Заїкин сам провадив свою гру, чи ним грали...» (Portnov 2004, 107; Portnov 2011, 107). Завдання встановити його (не)причетність до поліцейської провокації за царату на сьогодні, за актуалізованої джерельної бази, нездійсненне. Існує доволі підстав для підозр, але немає достатніх – для ствердження; ще менше їх для спростування. Та чи означає це, що проведена робота була марною? Є сподівання, що ні, що наведені у статті матеріали привернуть увагу дослідників, пошук у цьому напрямку продовжуватиметься, і не тільки щодо особистості В. Заїкіна, а загалом стосовно провокаторства як феномена суспільного руху імперської (і не лише) доби.

References / Бібліографія

Agenturnaia rabota politicheskoi polititsii Rossiiskoi imperii, 1880–1917. Sb. dokumentov. Moskva, 2006. (In Russian)

Агентурная работа политической полиции Российской империи, 1880–1917. Сб. документов. Москва, 2006.

Alchevs'ka, Kh. Avtobiohrafia «Spomyny i zustrichi». U kn.: Kh. Alchevs'ka. *Tvory.* Kyiv, 1990, s. 414–432. (In Ukrainian)

Алчевська, Х. Автобіографія «Спомини і зустрічі». У кн.: Х. Алчевська. *Твори.* Київ, 1990, с. 414–432.

Vandurka, O. M., Hrechenko, V. A., Iarmysh, O. N. *Politsiia v Ukraini: istoriko-pravove doslidzhennia (pochatok XVIII st. – 1917 r.).* Kharkiv, 2012. (In Ukrainian)

Бандурка, О. М., Греченко, В. А., Ярмиш, О. Н. *Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.).* Харків, 2012.

Chudakova, M. S. *Sekretnaia agentura Departamenta polititsii (1907–1917 gg.). Novyi istoricheskii vestnik [The New Historical Bulletin],* no. 23, 2010, s. 22–35. (In Russian)

Чудакова, М. С. *Секретная агентура Департамента полиции (1907–1917 гг.). Новый исторический вестник, № 23, 2010, с. 22–35.*

Dei, O. I. *Slovyk ukrains'kykh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI–XX st.).* Kyiv, 1969. (In Ukrainian)

Дей, О. І. *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.).* Київ, 1969.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 287, spr. 6078. (In Ukrainian)
Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 6078.

Fedorov, S. E. *Politicheskii rozysk v tsarskoi Rossii v nachale XX v.: sredstva i metody.* Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata iuridicheskikh nauk. Khar'kov, 1992. (In Russian)

Федоров, С. Е. *Политический розыск в царской России в начале XX в.: средства и методы.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Харьков, 1992.

Hvat', I. Z Kharkova – через Varshavu ta L'viv – po kuliu do Chernihova. U zb.: *Filosofs'ki studii: Spetsvypusk zhurnalu «Henez», 1998, s. 6–9. (In Ukrainian)*
Гват', І. З Харкова – через Варшаву та Львів – по кулю до Чернігова. У зб.: *Філософські студії: Спецвипуск журналу «Генеза», 1998, с. 6–9.*

Iarmysh, A. N. *Nabliudat' neotstupno... Administrativno-politseiskii apparat tsarizma i organy politicheskogo syyska v Ukraine v kontse XIX – nachale XX vekov.* Kiev, 1992. (In Russian)

Ярмыш, А. Н. *Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков.* Киев, 1992.

Kolpakidi, A., Sever, A. *Spetssluzhby Rossiiskoi Imperii.* Unikal'naia éntsiklopediia. Moskva, 2010. (In Russian)

Колпакиди, А., Север, А. *Спецслужбы Российской Империи.* Уникальная энциклопедия. Москва, 2010.

Koivalov, F. Ia. *Sekretnaia agentura provincial'nykh gubernskikh zhandarmskikh upravlenii v nachale XX v. (na materialakh Vologodskogo gubernskogo zhandarmskogo upravleniia).* *Historia provinciae – zhurnal regional'noi istorii [Historia Provinciae – the Journal of Regional History],* t. 3, no. 1, 2019, s. 86–145. DOI: 10.23859/2587-8344-2019-3-1-3. (In Russian)

Коновалов, Ф. Я. *Секретная агентура провинциальных губернских жандармских управлений в начале XX в. (на материалах Вологодского губернского жандармского управления).* *Historia provinciae – журнал региональной истории,* т. 3, № 1, 2019, с. 86–145. DOI: 10.23859/2587-8344-2019-3-1-3.

Naumov, S. «Mene ne vykreslyty pry vs'omu bazhanni z istorii niiaк» (Khrystia Alchevs'ka v ukrains'komu natsional'nomu rusi poch. XX st.). *Slovo i chas [Word and Time],* no. 8, 1995, s. 26–32. (In Ukrainian)

Наумов, С. «Мене не викреслити при всьому бажанні з історії ніяк» (Христия Алчевська в українському національному русі поч. XX ст.). *Слово і час,* № 8, 1995, с. 26–32.

Naumov, S. O. *Viina i ukrainci: suspil'no-politychni nastroi v ukrains'komu seredovyshchi Kharkova v roky Pershoi svitovoi viiny.* *Drynovs'kyi zbirnyk [Drinovsky Sbornik],* t. 8, 2015, s. 294–304. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Війна і українці: суспільно-політичні настрої в українському середовищі Харкова в роки Першої світової війни. *Дриновський збірник*, т. 8, 2015, с. 294–304.

Ohloblyn, O. *Ukrains'ka istoriografii 1917–1956*. Per. z angl. Kyiv, 2003. (In Ukrainian)

Оглоблин, О. *Українська історіографія 1917–1956*. Пер. з англ. Київ, 2003.

Peregudova, Z. I. *Politicheskii syisk v Rossii (1880–1917)*. Moskva, 2000. (In Russian)

Перегудова, З. И. *Политический сыиск в России (1880–1917)*. Москва, 2000.

Politicheskaiia politsiia i politicheskii terrorism v Rossii (vtoraia polovina XIX – nachalo XX vv.). Sb. dokumentov. Moskva, 2001. (In Russian)

Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX вв.). Сб. документов. Москва, 2001.

Portnov, A. V"iacheslav Zaikyn: istoryk iz bahat'ma oblychchiamy. *Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filologichnoho tovarystva [Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society]*, т. 10, 2004, с. 89–112. (In Ukrainian)

Портнов, А. В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, т. 10, 2004, с. 89–112.

Portnov, A. *Istorii istorykiv: Oblychchia i obrazy ukrains'koi istoriografii XX stolittia*. Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Портнов, А. Історії істориків: *Обличчя й образи української історіографії XX століття*. Київ, 2011.

Sarnats'kyi, O. P. *Tsaryzm ta ukrains'ki partii (1900–1917 rr.)*. Zaporizhzhia, 2006. (In Ukrainian)

Сарнацький, О. П. *Царизм та українські партії (1900–1917 рр.)*. Запоріжжя, 2006.

Solovei, D. *Rozhrom Poltavu: spohady z chasiv vyzvol'nykh zmahan' ukrains'koho narodu 1914–1921*. Vinnipeh, 1974. (In Ukrainian)

Соловей, Д. *Розгром Полтави: спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921*. Вінніпег, 1974.

Spisok studentov imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na 1914–1915 akademicheskii god. Khar'kov, 1915. (In Russian)

Список студентов императорского Харьковского университета на 1914–1915 академический год. Харьков, 1915.

Spisok studentov imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na 1915–1916 akademicheskii god. Khar'kov, 1916. (In Russian)

Список студентов императорского Харьковского университета на 1915–1916 академический год. Харьков, 1916.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy), f. 336, op. 1, spr. 4330. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 336, оп. 1, спр. 4330.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 1, spr. 4500. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 4500.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 2, spr. 97. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 2, спр. 97.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 4. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 4.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 20. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 20.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 35. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 35.

TsDIAK Ukrainy, f. 336, op. 4, spr. 36. (In Ukrainian)

ЦДІАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 36.

Zaikyn, V. Khar'kiv's'kyi universytet. Yoho rolia v kul'turnim i gromads'kim zhyttiu Ukrainy. V 120-ti rokovyny zasnuvannia (1805–1925). *Stara Ukraina*, no. 1-2, 1925, s. 25–28. (In Ukrainian)

Заїкин, В. Харківський університет. Його роль в культурнім і громадським життю України. В 120-ті роковини заснування (1805–1925). *Стара Україна*, № 1-2, 1925, с. 25–28.

Naumov Serhii Oleksandrovyeh

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: s.o.naumov@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-0289-4357

Lanko Daria Volodymyrivna

Master of History, PhD student
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: darya.lanko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0735-3808

**ON THE QUESTION OF VIACHESLAV ZAIKIN AS
A “PROVOCATEUR”**

The article reexamines the question, previously raised in historical scholarship and journalism, of the possible role of Viacheslav Zaikin, a well-known historian and graduate of Kharkiv University, as a “provocateur” during World War I. In Ukrainian historiography, in contrast to Russian, the work of imperial law enforcement institutions with covert agents has been given little to no attention. The necessary sources are either lacking or unavailable. The purpose of this study was to try and compare the well-known accusations against Viacheslav Zaikin, made by his contemporaries, with gendarmerie documents, primarily agent reports, about the activities of Ukrainian youth organizations in which he may have been involved. This approach does not guarantee an accurate answer to the question. But at least it should enable one to take steps in that direction, namely: to determine whether or not Viacheslav Zaikin’s acting as a “provocateur” was possible at all (and thus to exclude the opposite); to ascertain the (im)possibility of his supplying intelligence to law enforcement by placing it into the context of the circumstances of his life and activities; to determine the correspondence of the contents of this intelligence to Viacheslav Zaikin’s status and connections in Ukrainian organizations, etc. The author’s research establishes that:

a) the quality of information in the agent reports fits Viacheslav Zaikin's capabilities and his place in the Ukrainian youth circles of Kharkiv; b) the fact that Viacheslav Zaikin himself does not figure in gendarmerie documents looks very suspicious; and c) no categorical conclusions can be made due to the insufficiency and inconsistency of the available evidence.

Keywords: *Viacheslav Zaikin, provocateurs, Ukrainian youth organizations, Kharkiv, World War I.*

УДК 351.853:719(477)(091)''1919/1926''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-04

Новак Олександр Сергійович

магістр історії, аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: novack_a@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6878-6685

ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1926 рр.)

У статті досліджується процес формування нормативно-правової бази охорони пам'яток в радянській Україні у 1919–1926 рр. За цей час простежується еволюція підходів до збереження надбань минулого. Виокремлено два етапи формування спеціального законодавства, рубежем між якими був 1922 р. Під час першого етапу представники більшовицького режиму, відповідальні за культурну політику, досить мало уваги приділяли пам'яткоохоронній діяльності. Особливо помітними кризові явища в галузі охорони історико-культурного надбання стають під час кампанії із вилучення церковних цінностей (1922 р.). У цей період пам'яткоохоронна галузь регулювалася нормативно-правовими актами, прийнятими у радянській Росії. Рецепція загальноросійських нормативно-правових актів у радянських республіках, в тому числі – УСРР, зазвичай відбувалася пізніше та без чіткого механізму імплементації. При цьому, галузеве законодавство спершу з'явилося в галузі охорони музейних цінностей та архівних фондів. Після переходу до політики «коренізації» в радянській Україні, у пам'яткоохоронній галузі поступово виокремилися республіканські особливості. Підсумком цього процесу можна вважати ухвалення положення «Про пам'ятки культури й природи» (16 червня 1926 р.). У статті акцентується увага на особливостях фінансування видатків, класифікації пам'яток та активній участі громадськості, що можна вважати республіканською специфікою радянської України. Зазначається, що після утворення у 1926 р. крайових інспектур і комітетів охорони пам'яток культури та природи можна казати про паралельне існування державних і громадських пам'яткоохоронних структур. Робиться висновок, що

процес формування нормативно-правової бази охорони історико-культурного надбання в УСРР протягом 1919–1926 рр. не був лінійним. Впровадження спеціальних республіканських норм щодо регулювання пам'яткоохоронної діяльності стало можливим завдяки досвіду та активності представників вітчизняного фахового середовища.

Ключові слова: законодавство, культурна політика, пам'яткоохоронна діяльність, радянська Україна, церковні цінності.

Проблема унормування охорони історико-культурного надбання не втрачає своєї актуальності в сучасній Україні з огляду на значну кількість нерозв'язаних питань у цій галузі. Перші роки існування радянського режиму мали особливе значення у творенні вітчизняного пам'яткоохоронного законодавства.

Більшість сучасних українських істориків стверджують, що запозичення нормативно-правових актів радянської Росії мали вирішальне значення для регулювання пам'яткоохоронної галузі Української соціалістичної радянської республіки (УСРР). Однак, характер перенесення юридичних норм у спеціальне законодавство оцінюється по-різному. Тезу про наявність республіканської специфіки у відповідних декретах, постановах і законах можна віднести до дискусійних. Представники сучасної української історіографії здебільшого погоджуються із твердженням, що за міжвоєнної радянської доби регулювання пам'яткоохоронної діяльності в Україні мало свою специфіку (Akulenko 1991, 5–7; Kuders'ka 2011, 20). Водночас окремі дослідники роблять акцент на дослівному повторенні республіканськими керівниками норм профільного законодавства, схваленого центральними органами влади у Москві (Nestulia 1995, 11–12; Denysenko 2014, 6). Важливо зауважити, що сучасні російські та білоруські вчені зазвичай акцентують увагу на сприйнятті національними радянськими республіками норм загального та спеціального законодавства Російської соціалістичної федеративної радянської республіки (РСФРР) (Gernovich 2019, 46–47; Guzhalovskii 2016, 44).

Для розуміння особливостей формування пам'яткоохоронного законодавства радянської України протягом 1919–1926 рр., необхідно виокремити основні етапи становлення профільної нормативно-правової бази в контексті тогочасних загальнорадянських процесів. Це дозволить проаналізувати механізми та особливості застосування на території радянської України відповідних норм РСФРР і СРСР та визначити

специфічні риси республіканського законодавства. Задля досягнення цієї мети використано порівняльно-правові методи, передовсім із метою визначення спільних і відмінних рис у загальних та спеціальних законах.

Масштабні потрясіння неодмінно позначаються на збереженості пам'яток минулих епох. Після Лютневої революції 1917 р. відбулося різке погіршення становища історико-культурного надбання на українських землях. Це було спричинено загальною деморалізацією війська та зміною ставлення до приватної власності. Грабунки поміщицьких садиб стали масовими (Gabrus', Kulagin, Chanturyia 2003, 165).

Питання охорони історико-культурного надбання особливо актуалізувалися після Жовтневого перевороту у Петрограді. Порівняно швидко розробка А. В. Луначарським проекту декрету та інструкції з функціонування «Державної ради з управління палацами та музеями республіки» (Lichak 2016a, 131–132) не змінила поширених практик ставлення до пам'яток минулого з огляду на «революційну доцільність» (Rasskazova 2010, 45). Конфіскацію власності поміщиків було передбачено «Декретом про землю» (Dekret o zemle). При цьому, як зазначає сучасна дослідниця Л. В. Рассказова, реквізиція майна земельними комітетами нерідко закінчувалася грабунками садиб і розправами над їх власниками (Rasskazova 2010, 47).

Велике значення для збереження документальних пам'яток мав декрет Ради народних комісарів (РНК) РСФРР «Про реорганізацію та централізацію архівної справи» від 1 червня 1918 р. Згідно із ним всі цінні документи попередніх епох мали бути передані до Головного управління архівною справою при Народному комісаріаті освіти. Дію декрету було розповсюджено на всі регіони, контрольовані більшовиками. Наприклад, у Туркестанській АСРР реорганізація архівної справи відбулася 5 листопада 1919 р. Від 29 травня 1920 р. у цій республіці було започатковане Центральне управління архівними справами, створене на зразок наявного в радянській Росії.

Зміна політичних режимів на території України протягом 1917–1921 рр. істотно відтермінувала імплементацію правових норм, аналогічних до існуючих на той час у радянській Росії. 11–12 грудня 1917 р. більшовики на I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові ухвалили постанову про обов'язковість виконання на території України всіх декретів і розпоряджень, ухвалених Радою Народних Комісарів РСФРР. Це обумовило тотожність пам'яткоохоронних практик радянської України та Росії на початковому етапі (Akulenko 1991, 26). Можна констатувати, що на території України застосовувалися норми, прийняті у юридичній системі радянської Росії. Подібне сприйняття правових

норм відповідає усталеному у юридичній науці терміну «рецепція» (Zakharova 2013, 186; Manturov 2012, 104–105). Однак, подальша війна із силами Української Центральної Ради та країнами Четвертого Союзу унеможливила швидку імплементацію відповідних норм. Через відсутність спеціальних нормативно-правових актів у радянській Україні, чинними були положення, схвалені РНК РСФРР. Наприклад, декрет «О регистрации, приеме на учет и сохранении памятников искусства и старинны, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений» (5 жовтня 1918 р.) (Dekrety i instrukciia, 3). Своєю чергою, РНК УСРР декретом від 5 квітня 1919 р. передбачав передавання всіх цінностей на території республіки у відання Народного комісаріату освіти (НКО). Як зауважує сучасний український дослідник В. І. Акуленко, тривала відсутність республіканських постанов про облік пам'яток і заборону їх вивезення за кордон була специфічною рисою правового становища історико-культурного надбання в радянській Україні (Akulenko 1991, 33).

На початковому етапі існування радянського режиму представники Народного комісаріату освіти РСФРР найбільше уваги приділили музейній справі та документальним пам'яткам. Попри наявні проблеми у сфері охорони пам'яток, декрет про реєстрацію, прийняття на облік та збереження пам'яток мистецтва і старовини від 5 жовтня 1918 р. згодом був визначений Н. І. Седовою-Троцькою, керівницею Головного музею при Наркомосі РСФРР, як «воістину історичний». Уже в 1920 р. Н. І. Седова-Троцька взяла особисту участь у відновленні роботи та переоформленні Мінського обласного музею, відповідно до тогочасних російських напрацювань. Аналогічні музеї розпочали діяльність у Вітебську, Гомелі та Могилеві (Lichak 2016b, 44).

У лютому 1919 р. було ухвалено установчі документи («Положення»), що регулювали діяльність профільних пам'яткоохоронних інституцій: Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу), губернських комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСів), місцевих комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМІСів). На початку діяльності метою ВУКОПМІСу визначалася реєстрація, за можливості – сприяння переміщенню у спеціалізовані установи історично, архітектурно та мистецьки цінних об'єктів (TsDAVO Ukraine, f. R-166, op. 1, spr. 680, ark. 10). Відповідне формулювання було дослівно повторено з декрету Ради народних комісарів радянської Росії «О регистрации, приеме на учет и сохранении памятников искусства и старинны, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений», ухваленого 5 жовтня 1918 р. (Dekrety i instrukciia, 3). Згаданий декрет був орієнтований

лише на нагляд за збереженням і реєстрацію матеріальних цінностей. В установчих документах всіх трьох ланок пам'яткоохоронних організацій радянської України зафіксована вимога організації археологічної, архітектурно-монументальної, архівної, бібліотечно-бібліографічної, музейної та етнографічної секцій. Такі структурні підрозділи були, приміром, у складі Харківського ГУБКОПМІСу (ДАКхО, f. R-4365, оп. 1, spr. 7) та Вовчанського КОПМІСу (ДАКхО, f. R-4129, оп. 1, spr. 13). Створена система профільних інституцій сприяла поживленню пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні.

Аналогічні інституції створювалися й в інших «національних» радянських республіках. У них також послуговувалися законодавством РФСРР. Від серпня 1920 р. у радянській Білорусі існував Підвідділ охорони пам'яток давнини і мистецтва при Народному комісаріаті освіти. Підвідділ включав п'ять секцій: архітектурну, музейну, архівну, бібліотечну та фольклорну (етнографічну) (Guzhalovskii 2016, 47). Пізніше схожі інституції постали й в інших радянських республіках. Так, у травні 1921 р. розпочав свою роботу Туркестанський комітет у справах музеїв і охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Martynenko 2012, 362). Попри трохи видозмінену назву та ширший спектр діяльності, що включав і природоохоронні завдання, генетична спорідненість інституції з вищезгаданими структурами є очевидною.

Міжнародно-правовий аспект є одним із ключових у збереженні надбань минулих епох. Здатність відстоювати здобутки національної культури та духовності є одним із реальних виявів суб'єктності тієї чи іншої держави. Повністю підпорядковані волі Москви як загальнорадянського центру, «національні республіки» мали йти в її фарватері в питаннях збереження матеріальних цінностей за міжнародними домовленостями. Так, Стаття № XI радянсько-польського Ризького мирного договору (березень 1921 р.), з-поміж підписантів котрого були і представники УСРР та БСРР, передбачала повернення на територію Польщі тих цінностей, що походили з території Західної України та Західної Білорусі попри актуальне на той час місцезнаходження (Guzhalovskii 2016, 48).

Обміни культурними цінностями між радянськими республіками використовувався представниками вищих органів влади у власних політичних цілях. Після стабілізації становища радянського режиму розпочалися контакти між республіками щодо повернення та обміну культурними цінностями. Приміром, 12 липня 1922 р. було досягнуто домовленості між Народними комісаріатами України та Грузії щодо міжреспубліканського пошуку та повернення надбань (Akulenko 1991, 53). Надалі Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) УСРР пропонував скликати

комісію з представників усіх радянських республік для обговорення порядку передання культурних цінностей національним республікам (TsDAVO Ukraine, f. 166, op. 5, spr. 725, ark. 14).

Ще однією важливою подією, яка мала вплив на історико-культурне надбання, була кампанія з конфіскації церковних цінностей (1922 р.). Офіційно її заходи мали бути спрямовані на допомогу голодуючим Поволжя. 23 лютого 1922 р. з'явився декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) РФСРР «Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» (Veryha 1996, 112), що був підписаний М. І. Калініним і передбачав конфіскацію всіх дорогоцінних предметів із золота, срібла, коштовного каміння, «вилучення яких не зможе суттєво зачепити інтересів самого культу» (Silant'ev 1998, 22–23). Через кілька днів, 8 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалює практично аналогічну постанову «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» (Akulenko 1991, 59), що дає старт цій кампанії в УСРР. Прикметно, що постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету текстуально повністю збігається із російським відповідником, окрім розширеного переліку коштовностей. Зокрема, до переліку дорогоцінних речей додано вироби із платини та слонової кістки (TsDAHO Ukraine, f. 1, op. 20, spr. 1450, ark. 183).

До сьогодні масштаби вивезення церковних цінностей за межі СРСР лишаються достеменно нез'ясованими, проте відомо, що вони були загрозливими для вітчизняного історико-культурного надбання (Akulenko 1991, 56–57). Конфіскація дорогоцінностей у культових спорудах виходила за межі суто економічної необхідності (Dickinson 2000, 44). Безслідно зникла значна частина високохудожніх витворів вітчизняного ювелірного мистецтва (Volosnyk 2019, 63). При цьому, як вказує сучасний український дослідник О. М. Нестуля, події 1922 р. значно підвищили інтерес громадськості до збереження пам'яток минулого загалом і витворів золотарства зокрема (Nestulia 1995, 152). Усвідомлення кризи в галузі охорони історико-культурного надбання стало каталізатором для подальших спроб сформувати дієву нормативно-правову базу задля збереження пам'яток минулого. Широкий суспільний резонанс спонукав органи влади шукати можливість унормувати процес вивезення цінностей за кордон законодавчим шляхом, що і було зроблено після ухвалення 24 жовтня 1922 р. постанови РНК УСРР «Про заходи щодо припинення вивозу за кордон речей музейного значення» (Okhorona pam'iatok, 10). Ухвалення цього законодавчого акту означає завершення першого етапу формування нормативно-правової бази охорони пам'яток минулого в радянській Україні.

Проблеми пам'яткоохоронної галузі, що стали особливо помітними на тлі руйнівних наслідків кампанії з вилучення церковних цінностей, було неможливо вирішити окремими декретами. Для всіх радянських республік постала нагальна необхідність ухвалення профільного законодавства, що мало унормувати охорону, збереження та використання пам'яток минулого. Першими за ліквідацію негативних наслідків невпорядкованого становища пам'яток минулого взялися в радянській Росії. Так, 7 січня 1924 р. ВЦВК та РНК РСФРР ухвалили декрет «Об учете и охране памятников искусства, старины и природы» (Dekrety i instrukciia, 1–2). Інструкції та роз'яснення до декрету були видані Відділом у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва та старовини Головного управління наукових, науково-художніх та музейних закладів Народного комісаріату освіти радянської Росії. Важливим було покладання відповідальності (як правової, так і фінансової) за збереження пам'яток минулого на губернські виконавчі комітети та Відділи у справах музеїв (губмузеї) чи інші структури, на котрі були покладені функції цих відділів.

У радянській Україні після низки реорганізацій і поступового згорання діяльності ГУБКОПМИСів (з 1922 р.), виникли істотні перешкоди в пам'яткоохоронній діяльності. З'явилася потреба у впровадженні спеціального законодавства та механізму його реалізації на практиці. Головний інспектор охорони пам'яток культури В. В. Дубровський констатував, що практичні успіхи в галузі збереження надбань минулого в РСФРР є взірцем, недосяжним для тогочасної радянської України (Akulenko 1991, 70). Помітне відставання стає очевидним і для органів державної та радянської влади УСРР. Це зумовлює прийняття 16 червня 1926 р. спільної постанови Всеукраїнського Центрального виконкому та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи», що мала силу закону (TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 5, spr. 725, ark. 30–34). Положення ухвалені постановою особливу увагу приділяли виявленню, реєстрації та класифікації нерухомих пам'яток, організації археологічних розкопок (Ziakun 2018, 185). Відповідальність за збереження пам'яток в УСРР була покладена на Народний комісаріат освіти та його місцеві органи. На території Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки (АМСРР) ці обов'язки поклалися на тамтешній Наркомат освіти та підвідомчі йому органи, що встановлювалися безпосередньо Центральним виконавчим комітетом автономної республіки (TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 5, spr. 725, ark. 32).

Порівнюючи пам'яткоохоронне законодавство радянської Росії (1924 р.) та радянської України (1926 р.) ми бачимо як спільні, так і

відмінні положення. Відповідальність виконавчих комітетів і Відділів Народного комісаріату освіти за збереження пам'яток була тотожною. Проте, якщо в РСФРР кошторисні видатки покладалися на виконкомі різних рівнів, в УСРР фінансування заходів і проектів із охорони пам'яток частково покладалося на Українську Економічну Наряду. Економічна Наряду також мала займатися наданням дозволів на реквізицію цінних речей у приватних осіб та організацій.

Системи класифікації об'єктів історико-культурного надбання радянської Росії та радянської України мали істотні відмінності. У РСФРР можливість практичного використання об'єктів історико-культурного надбання в якості музеїв або як установи іншого спрямування була основоположною (Dekrety i instrukciia, 9). У радянській Україні об'єкти історико-культурного надбання розподіляли на музейні та позамузейні. Останні, своєю чергою, розподілялися на археологічні (передісторичні), архітектурні, меморіальні (революційні) тощо (Okhorona pam'iatok, 11). Окрім цього, на відміну від російського законодавства, при НКО УСРР були створені «Спеціальні інститути крайових інспекторів з охорони пам'яток історії та культури» (Taranusenko 2011, 272). Крайові інспектури мали адміністративно-наглядові функції. Керівниками інспектур призначали досвідчених пам'яткоохоронців, що мали дореволюційний досвід (С. А. Таранушенко – у Харкові; Ф. Л. Ернст – у Києві; П. А. Козар – у Дніпропетровську; С. С. Дложевський – в Одесі). Розподіл території радянської України між крайовими інспектурами здійснювався згідно з особливостями формування історико-економічних і культурних районів. Київська інспектура мала у віданні 17 округ, Харківська – 13, Одеська – 7, Дніпропетровська – 5 (Taranusenko 2011, 276). Згідно з висновками сучасних українських дослідників, ухвалена 16 червня 1926 р. постанова «Про пам'ятки культури й природи» стала своєрідним підсумком унормування пам'яткоохоронної роботи в міжвоєнній радянській Україні. Цей нормативно-правовий акт у доопрацьованому та видозміненому вигляді не втрачав актуальності до кінця 1950-х – початку 1960-х рр. (Prybieha 2009, 278–279).

Станом на середину 1920-х рр. засвоєння досвіду унормування пам'яткоохоронної сфери радянської Росії вже не зводилося до дослівного повторення. На тлі політики «коренізації» (в УСРР проходила здебільшого у формі «українізації») збільшився інтерес до вивчення національних особливостей (фольклору, пам'яток вітчизняної історії та культури). При цьому, краєзнавство в тогочасному СРСР стає по-справжньому масовим і вивчення локальних особливостей йде стрімкими темпами у 1920-ті – на початку 1930-х рр. Сучасна російська дослідниця К. О. Мельникова

констатує, що найбільший сплеск зацікавленості краєзнавством спостерігався в середині 1920-х рр. у «неросійських» республіках СРСР. Авторка особливо акцентує увагу на активності краєзнавчого руху в Україні та Білорусі (Mel'nikova 2012, 221). Значна роль громадськості в дослідженні та охороні пам'яток історії, культури та природи знайшла своє відображення у вищезгаданій постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи». Для допомоги освітньому комісаріату та виконкомам у здійсненні їх обов'язків у пам'яткоохоронній та природоохоронній роботі засновувалися Український комітет охорони пам'яток культури й Український комітет охорони пам'яток природи (Okhoroņa pam''iatok, 146). Принциповою відмінністю російського (1924 р.) та українського (1926 р.) пам'яткоохоронного законодавства була наявність в останньому двох паралельних структур: державної (вищезгадані Комітети) та громадської. Представники громадськості на добровільних засадах (штатні посади не передбачалися) працювали у складі Крайових комісій, що діяли у Харкові, Києві, Дніпропетровську та Одесі (Okhoroņa pam''iatok, 10). Це свідчить, що у формуванні пам'яткоохоронного законодавства в радянській Україні ми спостерігаємо відхід від рецепції права у вузькому розумінні, що передбачає «прийняття» чинних норм сучасної юридичної системи (Zakharova 2013, 186). Натомість, простежується процес впровадження основних положень загальноросійського спеціального законодавства шляхом його переосмислення й адаптації (Manturov 2012, 109).

Отже, протягом 1919–1922 рр. регулювання охорони пам'яток минулого в радянській Україні здійснювалося шляхом рецепції загального та спеціального законодавства радянської Росії. На той час існували кризові явища в пам'яткоохоронній галузі, зумовлені відсутністю профільного законодавства та діями тогочасних керівників різних рівнів. Свідченням цього стали масштабні втрати історико-культурного надбання під час Української революції та Громадянської війни, повоєнної розрухи та кампанії з вилучення церковних цінностей (1922 р.). На другому етапі формування пам'яткоохоронного законодавства в радянській Україні (1922–1926 рр.), рецепція правових норм вийшла на рівень переосмислення спеціальних законів. За цей порівняно незначний час відбулася стрімка еволюція профільної нормативно-правової бази. Дослівне повторення загальноросійських правових норм у радянській Україні поступилося проявам республіканської специфіки. Це було зумовлено як змінами в національній політиці за часів «коренізації», так і накопиченим досвідом пам'яткоохоронної діяльності в УСРР.

References / Бібліографія

Akulenko, V. I. *Okhorona pam'iatok kul'tury v Ukraini (1917–1990)*. Kyiv, 1991. (In Ukrainian).

Акуленко, В. І. *Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990)*. Київ, 1991.

Dekret o zemle s'ezda sovetov rabochikh i krest'ianskikh deputatov. V sb.: *Dekrety sovetsoi vlasti*, t. I. Moskva, 1959, s. 384–385. (In Russian).

Декрет о земле съезда советов рабочих и крестьянских депутатов. В сб.: *Декреты советской власти*, т. I. Москва, 1959, с. 384–385.

Dekrety i instrukciia ob uchete i okhrane pamiatnikov iskusstva, stariny i prirody. V sb.: *Dekrety i instruktsii otдела po delam muzeev i okhrane pamiatnikov iskusstva i stariny Narodnogo komissariata prosveshcheniia*. Moskva, 1924. (In Russian)

Декреты и инструкция об учете и охране памятников искусства, старины и природы. В сб.: *Декреты и инструкции отдела по делам музеев и охране памятников искусства и старины Народного комиссариата просвещения*. Москва, 1924.

Denysenko, O. A. Istorychna retrospektyva stanovlennia pam'iatkookhoronnoho zakonodavstva v Ukraini. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy [Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, no. 3, 2014, s. 5–10. (In Ukrainian)

Денисенко, О. А. Исторична ретроспектива становлення пам'яткоохоронного законодавства в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, № 3, 2014, с. 5–10.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-4365, op. 1, spr. 7. *Postanovlenie Narodnogo komissariata po prosveshcheniiu «Ob obrazovanii gubernskikh komitetov po okhrane pamiatnikov iskusstva i stariny» (1919 g.)*. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-4365, оп. 1, спр. 7. *Постановление Народного комиссариата по просвещению «Об образовании губернских комитетов по охране памятников искусства и старины» (1919 г.)*.

DAKhO, f. R-4129, op. 1, spr. 13. *Volchanskii uezdnyi komitet okhrany pamiatnikov iskusstva i stariny (1919 g.)*. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-4129, оп. 1, спр. 13. *Волчанский уездный комитет охраны памятников искусства и старины (1919 г.)*.

Dickinson, A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church. Closures and Repression of Priests. 1917–1941. *Religion, State & Society*, vol. 28, no. 4, 2000, pp. 227–235. DOI: <https://doi.org/10.1080/713694776>.

Gernovich, T. D. Stanovlenie gosudarstvennykh arkhivov Belarusi (1919–1922). *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriiia* [*Journal of the Belarusian State University. History*], no. 3, 2019, s. 46–56. DOI: <https://doi.org/10.33581/2520-6338-2019-3-46-56>. (In Russian)

Гернович, Т. Д. Становление государственных архивов Беларуси (1919–1922). *Журнал Белорусского государственного университета. История*, № 3, 2019, с. 46–56. DOI: <https://doi.org/10.33581/2520-6338-2019-3-46-56>.

Gabrus', T., Kulagin, A., Chanturyia, Iu. *Strachanaia spadchyna*. Minsk, 2003. (In Belorussian)

Габрусь, Т., Кулагін, А., Чантурья, Ю. *Страчаная спадчына*. Мінск, 2003.

Guzhalovskii, A. A. Stanovlenie gosudarstvennoi seti muzeev Belorussii v pervye gody sovetsoi vlasti. 1918–1920 gg. *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriiia* [*Journal of the Belarusian State University. History*], no. 1 (13), 2016, s. 78–86. (In Russian)

Гужаловский, А. А. Становление государственной сети музеев Белоруссии в первые годы советской власти. 1918–1920 гг. *Журнал Белорусского государственного университета. История*, № 1 (13), 2016, с. 78–86.

Kuders'ka, N. I. Stanovlennia i rozvytok zakonodavstva pro okhoronu kul'turnoi spadshchyny v Ukraini. *Universytets'ki naukovy zapysky* [*University Scientific Notes*], no. 3, 2011, s. 20–26. (In Ukrainian)

Кудерська, Н. І. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні. *Університетські наукові записки*. № 3, 2011, с. 20–26.

Lichak, N. A. *Organizatsiia sokhraneniia pamiatnikov iskusstva i stariny v 1920–1930-kh godakh (po materialam gubernii Tsentral'no-promyshlennoi oblasti)*. Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Iaroslavl', 2016a. (In Russian)

Личак, Н. А. *Организация сохранения памятников искусства и старины в 1920–1930-х годах (по материалам губерний Центрально-промышленной области)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ярославль, 2016а.

Lichak, N. A. N. I. Sedova-Trockaia kak organizator i rukovoditel' sokhraneniia pamiatnikov iskusstva i stariny v guberniiakh Sovetskoi Rossii v 1920-kh gg. *Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik [Yaroslavl Pedagogical Bulletin]*, no. 1, 2016b, s. 287–290. (In Russian)

Личак, Н. А. Н. И. Седова-Троцкая как организатор и руководитель сохранения памятников искусства и старины в губерниях Советской России в 1920-х гг. *Ярославский педагогический вестник*, № 1, 2016b, с. 287–290.

Manturov, V. V. Sootnoshenie retseptsii i inykh form pravovykh zaimstvovani. *Voprosy mezhdunarodnogo prava i sravnitel'nogo pravovedeniia [The International Law and Comparative Law Issues]*, no. 4, 2012, s. 104–105. (In Russian)

Мантуров, В. В. Соотношение рецепции и иных форм правовых заимствований. *Вопросы международного права и сравнительного правоведения*, № 4, 2012, с. 104–105.

Martynenko, I. É. *Mezhdunarodnaia i natsional'nye pravovye sistemy okhrany istoriko-kul'turnogo naslediia gosudarstv-uchastnikov SNG*. Moskva, 2012. (In Russian)

Маргынченко, И. Э. *Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ*. Москва, 2012.

Mel'nikova, E. A. «Sblizhalis' narody kraia, predstavitelem kotorogo iavlaius' ia»: kraevedcheskoe dvizhenie 1920–1930-kh godov i sovskaia natsional'naia politika. *Ab Imperio*, no. 1, 2012, s. 209–240. (In Russian)

Мельникова, Е. А. «Сближались народы края, представителем которого являюсь я»: краеведческое движение 1920–1930-х годов и советская национальная политика. *Ab Imperio*, № 1, 2012, с. 209–240.

Nestulia, O. M. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr.*, ch. 1. Kyiv, 1995. (In Ukrainian)

Нестуля, О. М. *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.*, ч. 1. Київ, 1995.

Okhorona pam'iatok istorii ta kul'tury na Ukraini. U zb.: *Ukrains'kyi komitet okhorony pam'iatok kul'tury pry Ukrnautsi*. Kharkiv, 1927. (In Ukrainian)

Охорона пам'яток історії та культури на Україні. У зб.: *Український комітет охорони пам'яток культури при Укрнауці*. Харків, 1927.

Prybieha, L. V. Derzhavne upravlinnia u sferi okhorony kul'turnoi spadshchynu. *Kul'turolohichna dumka* [*The Culturology Ideas*], no. 1, 2009, s. 130–138. (In Ukrainian)

Прибега, Л. В. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини. *Культурологічна думка*, № 1, 2009, с. 130–138.

Rasskazova, L. V. Razgrom dvorianskikh usadeb (1917–1919): ofitsial'nye dokumenty i krest'ianskie praktiki. *Obshchestvo. Sreda. Razvitie* [*Society. Environment. Development*], no. 2, 2010, s. 44–49. (In Russian)

Рассказова, Л. В. Разгром дворянских усадеб (1917–1919): официальные документы и крестьянские практики. *Общество. Среда. Развитие*, № 2, 2010, с. 44–49.

Silant'ev, V. I. *Bol'sheviki i pravoslavnaia tserkov' v Ukraine v 20-e gody*. Khar'kov, 1998. (In Russian)

Силантьев, В. И. *Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы*. Харьков, 1998.

Taranushenko, S. A. *Naukova spadshchyna. Kharkivs'kyi period. Doslidzhennia 1918–1932 rokiv*. Kharkiv, 2011. (In Ukrainian)

Таранушенко, С. А. *Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 років*. Харків, 2011.

Tsentrал'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob'iednan' (TsDAHO) Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1450. *Postanovlenie Vseukrainskogo tsentral'nogo ispolnitel'nogo komiteta «O peredache tserkovnykh tsennostei v fond potoshchi golodaiushchim» (1922 g.)*, ark. 183. (In Russian)

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450. *Постановление Всеукраинского центрального исполнительного комитета «О передаче церковных ценностей в фонд помощи голодающим» (1922 г.)*, арк. 183.

Tsentrал'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO) Ukrainy, f. 166, op. 5, spr. 725. *Postanova Vseukrains'koho Tsentral'noho Vkonavchoho Komitetu ta Rady Narodnykh Komisariv USRR «Pro pam'iatky kul'tury i pryrody» (1926 r.)*, ark. 30–34. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, ф. 166, оп. 5, спр. 725. *Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи» (1926 р.)*, арк. 30–34.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 5, spr. 725. *Pro obmin pam'iatkamy kul'tury v SRSR (1927 r.)*, ark. 14. (In Ukrainian)

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 725. *Про обмін пам'ятками культури в СРСР (1927 р.)*, арк. 14.

TsDAVO Ukrainy, f. R-166, op. 1, spr. 680. *Proekt polozheniia o Vseukrainskom komitete okhrany pamiatnikov iskusstva i stariny (1919 g.)*, ark. 10. (In Russian)

ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 1, спр. 680. *Проект положення о Всеукраинском комитете охраны памятников искусства и старины (1919 г.)*, арк. 10.

Veryha, V. V. *Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnostei v Ukraini v 1922 r.* Kyiv, 1996. (In Ukrainian)

Верига, В. В. *Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р.* Київ, 1996.

Volosnyk, Iu. P. *Konfiskaciia tserkovnykh tsinnostei na Kharkivshchyni 1922 r. Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 55, 2019, с. 59–68. DOI: 10.26565/2220-7929-2019-55-05. (In Ukrainian)

Волосник, Ю. П. Конфіскація церковних цінностей на Харківщині 1922 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 55, 2019, с. 59–68. DOI: 10.26565/2220-7929-2019-55-05.

Zakharova, M. V. *Zapozychennia v pravi: ontolohichnyi analiz. Porivnial'ne pravoznavstvo [Comparative Law]*, no. 1–2, 2013, с. 185–198. (In Ukrainian)

Захарова, М. В. Запозичення в праві: онтологічний аналіз. *Порівняльне правознавство*. № 1–2, 2013, с. 185–198.

Ziakun, A. *Protection of the Monuments of Ukraine in the State Policy During the 20–30-th Years of the XX Century*. In: *International Scientific Conference Scientific Development of New Eastern Europe. Conference Proceedings, part I (April 6th, 2019, Riga, Latvia)*, 2019, pp. 184–187. DOI: 10.30525/978-9934-571-89-3_64.

Novak Oleksandr Serhiiovych

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: novack_a@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6878-6685

THE FORMATION OF THE REGULATORY AND LEGAL BASIS FOR MONUMENT AND HERITAGE PRESERVATION IN SOVIET UKRAINE (1919–1926)

The article examines the formation of the legal framework for the protection of monuments and landmarks in Soviet Ukraine in 1919–1926. The evolution of the approaches to preserving the heritage of the past during this period is outlined. Two phases in the development of this branch of legislation are distinguished: before and after 1922. During the first phase, representatives of the Bolshevik regime responsible for cultural policy paid very little attention to preservation. Crisis in the sphere of protection of historical and cultural heritage became especially noticeable during the campaign to confiscate church valuables (1922). During this period, monument preservation activities were regulated by legislation originating in Soviet Russia. The reception of Russian regulatory acts in the Soviet republics, including the Ukrainian SSR, usually took place with a lag and in the absence of clear implementation mechanisms. Special republican legislation first appeared in the area of protection of museum property and archival collections. After the transition to the policy of “indigenization” in Soviet Ukraine, local peculiarities in the sphere of monument preservation gradually emerged. The outcome of this process was the adoption of the regulation “On Cultural and Natural Heritage” (June 16, 1926). The article focuses in particular on funding issues, classification of monuments, and active public participation, which can be viewed as the republican specifics of Soviet Ukraine. It is noted that after the formation of regional inspectorates and committees for preservation of cultural and natural heritage in 1926, we can speak of a parallel existence of state and public heritage preservation bodies. The author concludes that the process of the formation of the legal framework for preservation of historical and cultural heritage in the USSR during 1919–1926 was not linear. The introduction of special republican norms regulating preservation activities became possible thanks to the experience and efforts of the republic’s professionals in the field.

Keywords: *legislation, cultural policy, monument and heritage preservation, Soviet Ukraine, church valuables.*

УДК 351.777.61:352(477.54-25)(091)''189/191''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-05

Ховтура Анастасія Сергіївна

магістриня історії, аспірантка

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

**«ГАРБОЛОГІЧНА МІСІЯ» ХАРКІВСЬКОГО МІСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано становлення практик міського самоврядування Харкова щодо утилізації відходів. Наприкінці ХІХ ст. очищення простору міста було переважно обов'язком домовласників. Міське самоврядування здійснювало видання регламентуючих постанов. Поліція наглядала за виконанням цих правил. Зі свого боку, домовласники винаймали приватних асенізаторів для вивезення сміття на звалища. У розвідці з'ясовано порядок організації циклу переробки твердого сміття. У цей період важливими акторами повторного споживання були тряпичники та костяники. Артіль цих своєрідних професійних спільнот перебирали сміття та фасували його для подальшої обробки. На межі ХІХ–ХХ ст. активний промисловий розвиток і посилення урбанізаційних тенденцій призвели до знецінення ринку вторинної сировини та погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в місті. Розглянуто особливості формування нової гарбологічної стратегії Харківського міського самоврядування. Також у статті простежено трансформацію поглядів членів міської думи та інженерів стосовно розвитку цієї галузі. Міське самоврядування змінило підходи до унормування середовища губернського центру. Почали функціонувати спеціальні відділи міської управи, котрі інспектували стан і чистоту вулиць, тротуарів, майданів та стічних каналів. Першим значним технологічним компонентом утилізаційної інфраструктури став водогін. Просторовий розвиток цієї мережі дозволив перейти міському самоврядуванню до створення замкнутого циклу фільтрації рідких відходів. Між тим, будівництво каналізації не вирішило всіх проблем з очищення простору міста. У 1910-х рр. міське самоврядування організувало муніципальний обоз для твердого сміття. У цей період

почав функціонувати Утилізаційний завод, котрий не тільки сприяв звільненню міста від відходів тваринного походження, а й здійснював протиепідемічні та протиепізотичні заходи. Зроблено висновок про те, що протягом досліджуваного періоду Харківське міське самоврядування відреагувало на новий комунальний виклик реалізацією сучасних гарбологічних проектів та засобів утилізації відходів.

Ключові слова: *Харків, утилізація сміття, соціальна інфраструктура, урбоекологія, історична урбаністика.*

Кінець XIX ст. став часом стрімкого збільшення чисельності населення Харкова та бурхливого промислового розвитку. Дослідники історії Харкова не часто звертають увагу на те, що ці процеси у великих центрах призводили до загострення такої «незручної» проблеми як утилізація відходів. Між тим, наприкінці XIX – на початку XX ст. налагодження механізму очищення Харкова від сміття стало важливою сферою діяльності міського самоврядування.

У 1973 р. американський археолог Вільям Ратжи ввів у науковий обіг поняття «гарбологія». З цього часу гарбологія стала одним із основних напрямів екології. Гарбологи аналізують існуючі структури споживання та займаються пошуком оптимальних шляхів переробки промислових і побутових відходів (Scanlan 2005, 138–139). З середини 1970-х рр. історики в межах такого міждисциплінарного напрямку, як урбанекологія, почали цікавитися подібними гарбологічними проблемами (Endlicher 2011, 1–2). Однак в Україні історія утилізаційної інфраструктури та урбоекологія загалом ще не набули широкого розповсюдження. Українські дослідники зверталися до тем урбоекології лише в контексті модернізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. (Ostrianko, Askerova 2012; Donik 2017).

Зазначимо, що авторами перших розвідок зі становлення окремих установ очищення Харкова від сміття стали не тільки історики (Bagalei, Miller 1912), а й інженери, які власне брали участь у конструюванні технологічних систем (Ignatov 1912; Cherkes 1922). До 1990-х рр. утилізаційні мережі Харкова залишалися здебільшого сферою інтересів технологів. Тільки в останнє десятиліття XX ст. з'явилися роботи, у котрих відображено історію формування та проаналізовано внесок різних соціальних акторів у розвиток цієї галузі наприкінці XIX – на початку XX ст. (Klein, Vystavnoi 1994; Chornyi 1995; Abramovich 1997; Iarmysh etc. 2004; Bozhenko 2018). У поле зору дослідників потрапляла

переважно така утилізаційна структура, як каналізація. Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. харківське міське самоврядування реалізувало різні проекти очищення міста від сміття. Метою студії є дослідження появи та удосконалення практик утилізації твердих і рідких відходів, які запроваджували органи міського самоврядування Харкова. Задля з'ясування особливостей становлення гарбологічного комплексу необхідно проаналізувати погляди харківського міського самоврядування щодо їх ролі в процесі впорядкування утилізації відходів. Окрім цього важливо також визначити аспекти функціонування установ, які займались очищенням міста від сміття.

Виникнення та розвиток утилізаційних практик у Харкові можна відтворити залучивши до аналізу загальноімперське законодавство, діловодну документацію міського самоврядування, місцеву періодику та довідкові видання. Так, постанови міської думи регламентували функціонування муніципального смітцевого обозу та діяльність підприємств, які займалися вторинною переробкою твердих відходів (*Ob ustroistve skladov i kontor 1903; 1915; Obiazatel'nye postanovleniia dlia domovladel'tsev*). Доповіді міського голови, членів думи та спеціалізованих інституцій управи було залучено для встановлення позиції органів харківського міського самоврядування стосовно проблем та перспектив такої галузі комунального господарства як утилізація відходів (*Pogorelko 1902; Cherkes 1913; 1915; Doklad Gorodskoi upravu*). Імперське санітарне законодавство встановлювало вимоги до очищення простору, міських каналізацій та затверджувало правила поведінки з інфікованою продукцією (*Freiberg 1913*). У довідкових виданнях і звітах міського самоврядування наявні статистичні та аналітичні матеріали, котрі надають можливість простежити динаміку розвитку організацій цього спектру (*Assenizatsionnyi oboz 1911; 1913*).

Протягом XIX ст. очищення міського простору від бруду було передовсім обов'язком домовласників. У 1872 р. харківська міська управа опублікувала постанову, згідно з якою містяни були зобов'язані мати одну-дві ретирадні ями у дворі. Ями необхідно було дезінфікувати спеціальними засобами, тверді відходи – вивозити раз на два тижні (*Ob ochistke dvorov, 79–81*). Санітарна комісія міської управи та поліція слідували за станом вулиць, тротуарів, ретирадних ям та господарчих приміщень (*DAKhO, f 45, op. 2., spr. 65, ark. 1709; Bagalei, Miller 1912, 106*). Утилізувати рідкі відходи домовласникам допомагали приватні асенізаційні підприємства. Подібні послуги могли надавати лише ті артілі, котрі пройшли реєстрацію та перевірки в поліції (*Ob ochistke dvorov, 79–81*). Співробітники фірм забирали відходи «обозом», який

складався з воза із залізними або дерев'яними діжками та пари коней. Згідно з постановами міської думи асенізаційні обози мали рухатися за чітким маршрутом та в певний час (*Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova*, Ур. 1, 80). Однак так було не завжди, наприклад, на початку ХХ ст. санітарний спостерігач Г. В. Сукачов зазначав, що власники обозів не тільки не дотримувалися правил пересування, а навіть й завдавали неабиякий клопіт городянам «обдаючи їх рідиною із неякісних негерметичних бочок посеред білого дня» (пер. з рос.)¹.

На порушників накладали штрафи, проте це не значно поліпшувало справу (*Mestnaia khronika 1882*, 1). Попит на послуги «золотарів», як іноді в простолюдді навивали асенізаторів, із року в рік тільки зростав, що позитивно впливало на вартість їх послуг. Тому власники обозів могли дозволити собі не зволікати на штрафи і працювати в необхідний їм час та обирати потрібні маршрути (*Sukachev 1916*, 339).

Процес утилізації твердого побутового сміття був подібним, але ці відходи проходили ще цикл вторинної переробки. На звалищах відходи сортували артілі тряпичників і костяників. Маніпуляції з відходами відбувалися на складах, місцезнаходження яких встановлювала міська управа. Підприємці відправляли посортоване сміття на виробництво добрив, а також на паперові та ткацькі фабрики. Цей промисел оподатковувався та регламентувався низкою спеціальних постанов Харківської міської управи. Перша постанова була видана в 1883 р. (*Ob ustroistve skladov i kontor 1903*, 34), а друга її редакція – у 1911 р. (*Ob ustroistve skladov i kontor 1915*, 22–23). Обидві редакції постанови оголошували, що контори тряпичників і костяників могли знаходитися безпосередньо біля звалищ, робітники не мали ночувати на складі та те, що посортоване сміття потрібно було зберігати та перевозити у спеціальних ящиках і підводах. У правилах 1911 р. посилювалися вимоги до гігієни складів і герметичності ящиків. За станом складів слідувала санітарна комісія міської управи.

Куди ж доставляли й де сортували відходи з харківських дворів? На початку ХХ ст. у Харкові діяло шість звалищ: на Зміївській, Риковській вулицях та яр за Лютеранським кладовищем (для усіх типів відходів); на Пискунівській леваді, в ярах наприкінці Сумської та Петинської вулиць (тільки тверді відходи) (*Sukachev 1916*, 340). Найбільше скарг від мешканців було на одне з найстаріших звалищ міста, що знаходилося на Зміївській вулиці. У 1916 р. у клопотанні до міської

---

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

думи мешканці найближчих до звалища вулиць просили припинити його експлуатацію. Утім, звалище продовжило існувати. Відповіддю міського самоврядування на скарги харків'ян було асигнування коштів на облаштування звалища та збільшення обслуговуючого штату (*Doklad Gorodskoi upravu*, 164). Проблемним також було й сміттєзвалище на Пискунівській леваді, бо на початку ХХ ст. воно вже знаходилося усередині густонаселеного району. Декілька раз міське керівництво його зачиняло, проте звалище відкривали знову через нестачу площ для утилізації сміття (*Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova*, Вур. 1, 81).

Вирішенню «гарбологічної» проблеми сприяло впорядкування вуличної мережі Харкова. У першій половині ХІХ ст. будівництво та очищення доріг, тротуарів, стічних каналів фізично та матеріально було справою містян. Однак такий принцип не сприяв покращенню санітарно-гігієнічної ситуації в місті. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. харківське міське самоврядування губернських міст Лівобережної України змінило підходи до урегулювання цієї проблеми. У 1871 р. в Харкові міське керівництво створило контору асфальтових споруджень, яка займалася пошуком матеріалів і підрядників, контролювала процес ремонту та мощення вулиць (*Bagalei, Miller 1912*, 450). На початку ХХ ст. цей обов'язок уже було покладено на Інженерний відділ, тоді як призначена харківським міським головою Тротуарна комісія проводила інспекції стану вулиць міста (*Cherkes 1910*, 52–58). Відповідно до рішення Сенату тротуари біля домоволодінь залишалися зоною відповідальності власників будинків (*Freiberg 1913*, 389). Міське самоврядування та поліція мали повноваження контролювати виконання постанови верховного законодавчого органу імперії (*По вопросу о том*, 4). З 1870-х рр. мощіння центральних вулиць губернських центрів Лівобережної України відбувалося здебільшого камінням або цеглою. У 1909 р. з'являється нова редакція постанови міської думи про устрій та утримання чистоти тротуарів Харкова (*Ob ustroistve i sodержanii*, 15). Згідно цього положення міське керівництво поділило всі вулиці Харкова на чотири розряди в залежності від використовуваних матеріалів. Вулиці центру міста відносилися до перших двох розрядів, їх брукування відбувалося кам'яними або гончарними плитами. Матеріалом для улаштування міських «артерій» третього та четвертого розряду був пісок, гравій і дерево. Не дивлячись на значні капіталовкладення, 53 % вулиць Харкова залишалися невлаштованими (*Otchet o deiatel'nosti komissii po zamoshcheniiu goroda*, 251).

Безпосередньо чистотою вулиць, майданів і тротуарів опікувалися двірники. Вони розчищали міський простір від снігу, бруду, пилу, сміття

та кінського навозу. Зауважимо, що домінантою організації двірників були не вулиці, а домоволодіння. При великих будинках, установах або підприємствах працювала справжня команда «варти чистоти», котру очолював старший двірник (*Mestnaia khronika* 1895, 2–3). Ці службовці також відповідали за пакування і вивіз сміття з будинку, запасали дрова та навіть реєстрували приїжджих. Зарплатню отримували від власників будинків або міського самоврядування (*Vedomosti ob izmeneniiah v sostave i okladakh sluzhashchikh*, 185–231). З 1866 р. двірників перевели у статус допоміжних службовців поліції. При зарахуванні на роботу вони мали пройти реєстрацію в органах правопорядку та отримували спеціальний нагрудний знак. Двірники також охороняли територію навколо будинку, спостерігали за підозрілою діяльністю містян та допомагали поліції під час затримання злочинців (*Kak zhili i rabotali dvorniki Rossiiskoi Imperii* 2018).

У 1881 р. в Харкові почав функціонувати централізований водогін (ДАКхО, ф. 45, оп. 18, спр. 90, арк. 58). Невдовзі на засіданні міської думи було порушено питання про необхідність пошуку фінансування та проєктування магістральної каналізації. Для вирішення цих задач при міській управі була заснована каналізаційна комісія. Зазначимо, що будівництво каналізації стартувало тільки у 1904 р. (*Abramovich* 1997, 37). Саме тоді міське самоврядування викупило водогін із концесії. На цьому завершився 20-річний конфлікт, який виник із-за невиконання французьким підприємством умов договору 1878 р. (*Bagalei, Miller* 1912, 108). Муніципалізація водогону відкрила можливість для налагодження замкнутого циклу очищення та фільтрації рідких відходів. У 1908 р. міська дума затвердила проєкт каналізації інженерів Д. С. Черкеса та М. Г. Малишевського. Почалися довгі пошуки фінансів для реалізації масштабного технологічного проєкту. У 1909 р. зацікавленні в будівництві каналізації домовласники заснували Харківське взаємне товариство каналізації, члени котрого пропонували зводити цей інфраструктурний об'єкт коштом городян. Засновники товариства мали намір створити господарчо-санітарний комплекс, який би мав декілька фаз очищення міста від рідких і твердих відходів (*Proekt ustava Khar'kovskogo Vzaimnogo Obshchestva kanalizatsii*). Ініціатива харків'ян не була підтримана міським самоврядуванням. Враховуючи невдалий концесійний досвід з водогоном, міська дума ухвалила рішення споруджувати каналізацію за рахунок міського бюджету та державних позик (*Abramovich* 1997, 12).

Перша черга магістральної каналізації почала діяти в 1914 р. Вона охопила Нагірний та Залопанський райони Харкова. Таке рішення обґрунтовувалося технологічною необхідністю функціонування

каналізації – наявністю централізованого водогону в більшості будинків. У центральному Нагірному районі водогін було підведено до 67 % домовласництв. Заразом по місту цей показник не перевищував у середньому 26 % (Khar'kovskii kalendar' na 1894 g., 464). Зведення магістралі в цій частині міста пояснювалося також тим, що саме мешканці та підприємці центру виказували зацікавленість в підведенні каналізаційних труб до своїх володінь і були фінансово спроможні оплатити коштовне обладнання (Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova, Ур. 2., 144). Міська управа затвердила спеціальні правила користування каналізаційною мережею. Заборонялося самочинне приєднання до магістралі. Якщо будівля була підключена до каналізації, то господарі зобов'язувалися ліквідувати усі наявні сміттєві ями у дворі. Із-за технічних особливостей труб вода мала бути певної температури, без кислот і твердих відходів (Obiazatel'nye postanovleniia dlia domovladel'tsev, 59–67; O merakh k okhraneniui gorodskoi kanalizatsionnoi seti, 17–18).

У 1915 р. почалася розробка проекту другої черги каналізації, яка мала охопити Захарківську частину міста (Cherkes 1916, 157). У грудні 1915 р. міська дума видала постанову про кредитування домовласників на підключення до каналізаційної магістралі (Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii 1915, 549). З квітня 1915 р. по квітень 1916 р. каналізаційна мережа зросла на 33 %, що майже вдвічі перевищило темпи попереднього року. Станом на квітень 1916 р. до мережі загалом було приєднано 854 домоволодіння, в яких мешкало приблизно 27,8 % населення міста, здебільшого це були городяни з центру Харкова (Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii 1916, 455). Розвитком, обслуговуванням мережі та наданням послуг населенню займалося Каналізаційне бюро, яке підпорядковалося міській управі. Штат бюро складався з кваліфікованих інженерів, техніків, бухгалтерів, конторників та сторожів. Містяни могли звернутися до цієї установи з проханням приєднати їх домоволодіння до мережі, провести ремонтні роботи або замінити сантехнічне устаткування (Cherkes 1915, 67).

Повна роздільна харківська каналізація стала одним із найбільш інноваційних санітарних проектів у Російській імперії (Khar'kov. Kanalizatsiia, 864). Технологічно мережа складалася з чавунних і керамічних труб, цегляних колекторів і насосної станції. Для очистки рідини застосовувалася біологічна установка, котра розташовувалася за містом в урочище «Сахара» (Kanalizatsiia, 5). Очисні споруди являли собою чотири штучні стави. Механічне очищення стічних вод відбувалося на спеціальних решітках, далі слідувало звільнення рідини від піску. Наступні етапи очищення води включали фільтрацію

та знезараження. Оброблену і насичену киснем воду спускали у річку Лопань. Зауважимо, що подібний спосіб очищення було вперше вжито для переробки каналізаційних відходів багатотисячного міста. До Харкова штучні біологічні станції в Російській імперії було зведено тільки в Царському Селі. Зазвичай для звільнення води від відходів у містах використовували так звані поля зрошення, однак ця технологія займала значні площі міських угідь. Біологічні станції завдяки застосуванню спеціального обладнання дозволяли зменшити територіальні масштаби очисних споруд при збереженні якості відфільтрованої води (Gorodskaiia kanalizatsiia, 7).

Оскільки новостворена каналізаційна мережа не могла одразу поширитися на всі райони міста, у 1910 р. було створено міський асенізаційний обоз (Soobshchenie iz mest, 1377). Це дозволяло міському керівництву власноруч регулювати процес перевезення та ліквідації нечистот. До того ж, послуги міського обозу коштували набагато дешевше, ніж обслуговування в промисловців. Не дивно, що в 1911 р. 69 % від усіх діжок зі сміттям вивозилися міським обозом (Assenizatsionnyi oboz 1911, 227), а в 1913 р. цей показник становив уже 94 % (Assenizatsionnyi oboz 1913, 268).

На початку ХХ ст. на засіданнях Харківської міської думи було вирішено впорядкувати процес утилізації твердих відходів. Невпинне зростання промислового виробництва знецінило вартість вторинної сировини. Ресайклінг перестав давати той дохід, який він приносив ще в середині ХІХ ст., тому підприємці, які займалися подібною справою, банкрутували. На початку ХХ ст. у Харкові тільки одне товариство займалося збиранням твердих побутових відходів для подальшої їх переробки (Sukachev 1916, 340). Перед міським самоврядуванням постало питання про пошук нового шляху утилізації сміття. Інноваційний пристрій для переробки відходів винайшли у Великій Британії. Місцеві інженери створили спеціальну піч для знищення сміття – деструктор. Основною цінністю деструкторів було те, що за допомогою них не тільки ліквідували сміття, а й використовували отримане тепло для обігріву приміщень та води, а попіл – для добрив та будівництва доріг (O gorodskikh delakh, 2). У 1904 р. міський голова О. К. Погорелко виступив із доповіддю перед гласними думи про засоби очищення Харкова від сміття. Міський голова вважав, що оптимальним варіантом для міста буде використання європейського досвіду відносно створення мережі муніципальних деструкторів. О. К. Погорелко зазначав, що для задоволення потреб міста необхідно звести 22 спеціальні печі (Pogorelko 1902, 99).

У 1910 р. міський інженер Д. С. Черкес у своїй доповіді на засіданні

думи також доводив необхідність деструкторів і муніципального обозу, який би централізовано збирав у домовласників сміття та доставляв до місць утилізації. Д. С. Черкес вважав, що деструктори потрібно розмістити на Пискунівській леваді та в районі Павловських дач. Планувалося закупити нові залізні герметичні цистерни з брезентовими кришками, котрі відчинялися за допомогою спеціального механізму, що забезпечувало би відсутність неприємних ароматів при транспортуванні відходів (Cherkes 1913, 41). На жаль, виконати рішення про спорудження мережі деструкторів у Харкові завадила Перша світова війна. Однак міський обозний парк для збору побутового сміття все ж було засновано в Золотому провулку (Зміївське звалище) (Gorodskoi oboz, 6). Контора обозу надавала необхідну кількість спеціальних ящиків для сміття домовласникам, а також слідкувала за їх справністю. Користування послугами муніципального обозу було обов'язковим для домоволодінь, де було підведено каналізацію. У такий спосіб міське керівництво намагалося зменшити кількість шкідливих для здоров'я мешканців вигрібних ям і запобігти засміченню каналізації твердими відходами. Вивіз сміття відбувався щоденно у встановлений для кожної вулиці час (Soobshchenie iz mest, 1377).

Вирішувати проблему зі сміттям у Харкові допомагало те, що в цей час у місті діяли приватні деструктори на фабриці Ж. Бормана, в Олександрівській лікарні та в домоволодінні М. Д. Гінзбурга. Між тим, М. Д. Гінзбургу довелося «поборотися» за право користуватися деструктором у своєму будинку, який знаходився на Сумській вулиці. Міська управа підтримувала ідею деструкторів у організаціях і промислових виробництвах, але домові «смітцеві печі» на центральній вулиці міста не викликали захоплення в керівництва (Doklad Tekhnicheskogo Otdeleniia, 268). Конфлікт тривав протягом майже п'яти років. Переможцем цього протистояння став М. Д. Гінзбург, який не погодившись із заборонами міської думи, подав прохання до Сенату та отримав дозвіл на використання свого деструктора (Ob otmene Senatom zarjeta, 4).

Однією з найскладніших санітарно-гігієнічних проблем для харківського міського самоврядування була регламентація продажу м'ясо-молочної продукції та знищення непридатних для споживання товарів. Некондиційні молочні і м'ясні продукти регулярно ставали причиною епідемії тифу та інших кишкових інфекцій у місті. Ця галузь, окрім місць безпосередньої реалізації, складалася з допоміжних об'єктів: бойні, кишкових заводів та молочних ферм. Ці компоненти м'ясо-молочної галузі були епідеміологічно небезпечні, тому знаходилися під

пильним контролем Санітарного бюро (Sukachev 1916, 340; Freiberg 1913, 453). Створення муніципальних боень одразу вирішувало кілька проблем: дозволяло контролювати стан м'яса, безпечно утилізувати інфіковані товари та поповнювати міську казну значними коштами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. міське самоврядування створило подібні установи та видало постанови, що м'ясна продукція мала поступати на ринки та в крамниці, пройшовши обов'язкову ветеринару перевірку (*Obiazatel'nye postanovleniia o prodazhe miasa v Khar'kove*, 15–16). У 1911 р. в Харкові «спалахнув» конфлікт, пов'язаний з торгівлею м'ясом, учасниками якого були продавці, споживачі й міська дума. Виявилось, що в місті існувала мережа підпільних боень, продукція котрих користувалася попитом значної частини підприємців, оскільки ціни на їх послуги були дешевші, ніж у муніципальному закладі. Небезпечність цієї ситуації полягала в тому, що продукцію в приватних бойнях не оглядали ветеринари. У результаті думою, санітарною та ветеринарною комісією було вирішено клеймувати перевірену м'ясну продукцію та посилити контроль за постачанням цього товару в місто (*Doklad po zhalobam miasotorgovtsev i miasopotrebiteliei*, 1–11).

У 1900 р. міське самоврядування ініціювало відкриття муніципального Утилізаційного заводу, який спеціалізувався на знищенні інфікованої м'ясної продукції та скота, а також займався переробкою залишків домашніх і господарських тварин. Побічним продуктом утилізаційного заводу було м'ясо-кісткове борошно, технічний жир, шкури, роги, копита, волосся, шлаки та зола (*Khar'kovskaia gorodskaia uprava*, 1). Вторинну сировину використовували, наприклад, для виробництва мила, парфумерії, ліків, кондитерської продукції та одяжі. Утилізаційний завод був не тільки одним із найперших подібних міських підприємств у Російській імперії, а й науково-дослідницькою базою Харківського ветеринарного інституту. Співробітники цієї установи проводили клінічні дослідження особливостей епізоотій (епідемії інфекційних хвороб тварин) і засобів боротьби з ними в умовах міст (*Petrovlovskii* 1911, 4).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. органами міського самоврядування Харкова була поставлена задача організації утилізації міських відходів за допомогою сучасних технологій. Якщо в 1870–1880-ті рр. міське самоврядування виконувало лише регламентуючу та контролюючу функцію очищення простору міста, то на початку XX ст. воно вдається до реалізації власних гарбологічних проектів. Особливостями створення утилізаційних інституцій у цей період були орієнтація на передовий світовий досвід і втілення новацій у Харкові за рахунок ресурсів міського самоврядування та місцевого інженерного корпусу.

References / Бібліографія

Abramovich, I. A. *Kanalizatsiia goroda Khar'kova (1912–1980 gg.): opyt proektirovaniia i stroitel'stva*. Khar'kov, 1997. (In Russian)

Абрамович, И. А. *Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства*. Харьков, 1997.

Assenizatsionnyi oboz. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 5, 1911, s. 227. (In Russian)

Ассенизационный обоз. *Известия Харьковской городской думы*, № 5, 1911, с. 227.

Assenizatsionnyi oboz. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 4, 1913, s. 268. (In Russian)

Ассенизационный обоз. *Известия Харьковской городской думы*, № 4, 1913, с. 268.

Bagalei, D. I., Miller, D. P. *Istoriia goroda Khar'kova za 250 let ego sushchestvovaniia (1655 po 1905-i god)*. V 2-kh. T, t. 2. Khar'kov, 1912. (In Russian)

Багалеї, Д. І., Міллер, Д. П. *Історія міста Харків за 250 років його існування (1655 по 1905-й рік)*. В 2-х т., т. 2. Харків, 1912.

Bozhenko, A. O. *Formuvannia mis'koho sposobu zhyttia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. (na materialakh m. Kharkova)*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupeniu kandydata istorychnykh nauk. Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Боженко, А. О. *Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова)*. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. Харків, 2018.

Cherkes, D. S. *Doklad o razrabotke proekta vtoroi ocheredi kanalizatsii g. Khar'kova v raione basseinov Staro-Moskovskogo, Petinskogo i Glavnogo kollektorov*. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 1, 1916, s. 157-59. (In Russian)

Черкес, Д. С. *Доклад о разработке проекта второй очереди канализации г. Харькова в районе бассейнов Старо-Московского, Петинского и Главного коллекторов*. *Известия Харьковской городской думы*, № 1, 1916, с. 157–159.

Cherkes, D. S. Doklad ob organizatsii upravleniia i shtatakh Khar'kovskoi gorodskoi kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 3, 1915, s. 59–67. (In Russian)

Черкес, Д. С. Доклад об организации управления и штатах Харьковской городской канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 3, 1915, с. 59–67.

Cherkes, D. S. *Kanalizatsiia g. Khar'kova i ee ochistnye sooruzheniia*. Khar'kov, 1922. (In Russian)

Черкес, Д. С. *Канализация г. Харькова и ее очистные сооружения*. Харьков, 1922.

Cherkes, D. S. *Ob organizatsii gorodskogo oboza dlia vyvozki sukhogo musora iz chastnykh i obshchestvennykh vladenii v g. Khar'kove*. Khar'kov, 1913. (In Russian)

Черкес, Д. С. *Об организации городского обоза для вывозки сухого мусора из частных и общественных владений в г. Харькове*. Харьков, 1913.

Cherkes, D. Otchet o deiatel'nosti Inzhenernogo otdela Khar'kovskoi gorodskoi upravu. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 8, 1910, s. 52–58. (In Russian)

Черкес, Д. Отчет о деятельности Инженерного отдела Харьковской городской управы. *Известия Харьковской городской думы*, № 8, 1910, с. 52–58.

Chornyi, D. M. *Kharkiv pochatku XX stolittia: istoriia mista, doli liudei*. Kharkiv, 1995. (In Ukrainian)

Чорний, Д. М. *Харків початку XX століття: історія міста, долі людей*. Харків, 1995.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f 45, op. 2., spr. 65. *Raport Khar'kovskoi gorodskoi dume o razreshenii o sooruzhenii plota na reke Lopan dlia myt'ia bel'ia naprotiv doma professora Gromova (1832 god)*. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 44, оп. 2., спр. 65. *Репорт Харьковской городской думе о разрешении о сооружении плота на реке Лопань для мытья белья напротив дома профессора Громова (1832 год)*, арк. 1709.

ДАХО, ф. 45, оп. 18, спр. 90. *Osmotr 8 iunია 1881 g. ekspertami dumy i stroiteliami vodoprovoda vodorazbornykh budok*, ark. 58. (In Russian)

ДАХО, ф. 45, оп. 18, спр. 90. *Osmotr 8 июня 1881 г. экспертами думы и строителями водопровода водоразборных будок*, арк. 58.

Doklad Gorodskoi upravу po voprosu o vzbuzhdenii khodataistva pered Protivochumnoi Komissiei ob assignovanii na uluchshenie svalok na Pavlovskoi dache. *Izvestiia Khar'kovskoi dumy*, no. 3, 1916, s. 163–165. (In Russian)

Доклад Городской управы по вопросу о возбуждении ходатайства перед Противочумной Комиссией об ассигновании на улучшение свалок на Павловской даче. *Известия Харьковской думы*, № 3, 1916, с. 163–165.

Doklad po zhalobam miasotorgovtsev i miasopotrebiteliei po voprosu postanovki dela osmotra miasa i uboia skota. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 1, 1911, s. 1–11. (In Russian)

Доклад по жалобам мясоторговцев и мясопотребителей по вопросу постановки дела осмотра мяса и убоя скота. *Известия Харьковской городской думы*, № 1, 1911, с. 1–11.

Doklad Tekhnicheskogo Otdeleniia Gorodskoi upravу po zhalobe M. D. Ginzburga na deistviia upravу po povodu ustroistva musoroszhigatelnoi pechi. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 4, 1913, s. 268. (In Russian)

Доклад Технического Отделения Городской управы по жалобе М. Д. Гинзбурга на действия управы по поводу устройства мусоросжигательной печи. *Известия Харьковской городской думы*, № 4, 1913, с. 268.

Donik, O. M. Vprovadzhennia merezh tseentralizovanoho vodopostachannia u vodovidvedennia iak vazhlyvyi chynnyk modernizatsii mis'koho hospodarstva Ukrainy (ostannia tretyna XIX – pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the History of Ukraine 19th – early 20th centuries]*, no. 26, 2017, s. 81–112. (In Ukrainian)

Донік, О. М. Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, № 26, 2017, с. 81–112.

Endlicher, W. Introduction: From Urban Nature Studies to Ecosystem Services. In: *Perspectives in Urban Ecology*. Berlin, 2011, pp. 1–13. DOI: 10.1007/978-3-642-17731-6_1.

Freiberg, N. G. *Vrachebno-sanitarnoe zakonodatel'stvo v Rossii*. Sankt-Peterburg, 1913. (In Russian)

Фрейберг, Н. Г. *Врачебно-санитарное законодательство в России*. Санкт-Петербург, 1913.

Gorodskaja kanalizatsiia. Ustroistvo biologicheskoi stantsii. *Iuzhnyi krai*, 14 sentiabria, 1913, s. 7. (In Russian)

Городская канализация. Устройство биологической станции. *Южный край*, 14 сентября, 1913, с. 7.

Gorodskoi oboz dlia vyvozki musora. *Iuzhnyi krai*, 11 apreliia, 1913, s. 6. (In Russian)

Городской обоз для вывозки мусора. *Южный край*, 11 апреля, 1913, с. 6.

Iarmysh, O. N., Posokhov, S. I., Epshtein, A. I. *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Ярмиш, О. Н., Посохов, С. И., Епштейн, А. И. *Історія міста Харкова ХХ століття*. Харків, 2004.

Ignatov, K. M. *Kanalizatsiia goroda Khar'kova*. Khar'kov, 1912. (In Russian)

Игнатов, К. М. *Канализация города Харькова*. Харьков, 1912.

Kak zhili i rabotali dvorniki Rossiiskoi Imperii, *Kramola [The Sedition]*, 16 fevralia, 2018. Available at: <<https://www.kramola.info/vesti/rusy/kak-zhili-i-rabotali-dvorniki-rossiyskoy-imperii>> [Accessed: 01 March 2021]. (In Russian)

Как жили и работали дворники Российской Империи, *Крамолa*, 16 февраля, 2018. Available at: <<https://www.kramola.info/vesti/rusy/kak-zhili-i-rabotali-dvorniki-rossiyskoy-imperii>> [Accessed: 01 March 2021].

Kanalizatsiia. *Iuzhnyi krai*, 20 dekabria, 1914. s. 5. (In Russian)

Канализация. *Южный край*, 20 декабря, 1914. с. 5.

Khar'kov. Kanalizatsiia. Gorodskoe delo, no. 13–14, 1912, s. 864. (In Russian)

Харьков. Канализация. Городское дело, № 13–14, 1912, с. 864.

Khar'kovskaia gorodskaia uprava. Torgi. *Iuzhnyi krai*, 24 noiabria, 1916, s. 1. (In Russian)

Харьковская городская управа. Торги. Южный край, 24 ноября, 1916, с. 1.

Khar'kovskii kalendar' na 1894 g. Khar'kov, 1893. (In Russian)

Харьковский календарь на 1894 г. Харьков, 1893.

Klein, E. B., Vystavnoi, G. M. *Po puti sovershenstva. Ocherk razvitiia Khar'kovskoi gorodskoi kanalizatsii.* Khar'kov, 1994. (In Russian)

Клейн, Е. Б., Выставной, Г. М. *По пути совершенства. Очерк развития Харьковской городской канализации.* Харьков, 1994.

Mestnaia khronika. *Iuzhnyi krai*, 28 apreliia, 1882, s. 1. (In Russian)

Местная хроника. *Южный край*, 28 апреля, 1882, с. 1.

Mestnaia khronika. *Iuzhnyi krai*, 6 apreliia, 1895, s. 4. (In Russian)

Местная хроника. *Южный край*, 6 апреля, 1895, с. 4.

Ob ochistke dvorov i ob ustroistve retiradnykh mest i pomoinykh iam. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1872–1902 gg.).* Khar'kov, 1903, s. 79–81. (In Russian)

Об очистке дворов и об устройстве ретирадных мест и помойных ям. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1872–1902 гг.).* Харьков, 1903, с. 79–81.

Ob otmene Senatом zapreta M. D. Ginzburgu ob ustroistve musoroszhigatelnoi pechi. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 10, 1916, s. 4. (In Russian)

Об отмене Сенатом запрета М. Д. Гинзбургу об устройстве мусоросжигательной печи (1916). *Известия Харьковской городской думы*, № 10, 1916, с. 4.

Ob ustroistve i sodержanii v ispravnosti trotuarov v g. Khar'kov. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1909–1914 gg.)*. Khar'kov, 1915, s. 15. (In Russian)

Об устройстве и содержании в исправности тротуаров в г. Харьков. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1909–1914 гг.)*. Харьков, 1915, с. 15.

Ob ustroistve skladov i kontor dlia kostei i triap'ia v gorode Khar'kove. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1872–1902 gg.)*. Khar'kov, 1903, s. 34. (In Russian)

Об устройстве складов и контор для костей и тряпья в городе Харькове. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1872–1902 гг.)*. Харьков, 1903, с. 34.

Ob ustroistve skladov i kontor dlia kostei i triap'ia v gorode Khar'kove. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1909–1914 gg.)*. Khar'kov, 1915, s. 22–23. (In Russian)

Об устройстве складов и контор для костей и тряпья в городе Харькове. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1909–1914 гг.)*. Харьков, 1915, с. 22–23.

Obiazatel'nye postanovleniia dlia domovladel'tsev g. Khar'kova, vladeniiia kotorykh prisoedineny k gorodskoi kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 4–5, 1915, s. 59–67. (In Russian)

Обязательные постановления для домовладельцев г. Харькова, владения которых присоединены к городской канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 4–5, 1915, с. 59–67.

Obiazatel'nye postanovleniia o prodazhe miasa v Khar'kove ot 1892 goda. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 10, 1915, s. 15–16. (In Russian)

Обязательные постановления о продаже мяса в Харькове от 1892 года. *Известия Харьковской городской думы*, № 10, 1915, с. 15–16.

О городских делах. *Iuzhnyi krai*, 22 iulia, 1902, s. 2. (In Russian)

О городских делах. *Южный край*, 22 июля, 1902, с. 2.

О мерах к okhraneniuu gorodskoi kanalizatsionnoi seti v g. Khar'kove. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1909–1914 gg.)*. Khar'kov, 1915, s. 17–18. (In Russian)

О мерах к охранению городской канализационной сети в г. Харькове. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1909–1914 гг.)*. Харьков, 1915, с. 17–18.

Ostrianko, A., Askerova, L. Chernigov v XIX – nachale XX st.: formirovanie gorodskoi sredy. *Kraieznavstvo [Local History]*, no. 3, 2012, s. 5–19. (In Russian)

Острианко, А., Аскерова, Л. Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды. *Краєзнавство*, № 3, 2012, с. 5–19.

Otchet o deiatel'nosti komissii po zamoshcheniiu goroda za 1912 god. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 9–11, 1914, s. 251. (In Russian)

Отчет о деятельности комиссии по замощению города за 1912 год. *Известия Харьковской городской думы*, № 9–11, 1914, с. 251.

Petropavlovskii, N. I. Gorodskoi utilizatsionnyi zavod. *Iuzhnyi krai*, 11 (24) iunia, 1911, s. 4. (In Russian)

Петропавловский, Н. И. Городской утилизационный завод. *Южный край*, 11 (24) июня, 1911, с. 4.

Po voprosu o tom, na chei obiazannosti lezhit pervonachalnoe ustroistvo trotuarov v gorodakh. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 6–8, 1914, s. 4. (In Russian)

По вопросу о том, на чьей обязанности лежит первоначальное устройство тротуаров в городах. *Известия Харьковской городской думы*, № 6–8, 1914, с. 4.

Pogorelko, A. K. *Doklad po voprosu ob udalenii iz goroda otbrosov obezvezhivaniia i unichtozheniia ikh*. Khar'kov, 1902. (In Russian)

Погорелко, А. К. *Доклад по вопросу об удалении из города отбросов, обезвреживания и уничтожения их*. Харьков, 1902.

Proekt ustava Khar'kovskogo Vzaimnogo Obshchestva kanalizatsii. Khar'kov, 1909. (In Russian)

Проект устава Харьковского Взаимного Общества канализации. Харьков, 1909.

Scanlan, J. *On Garbage.* London, 2005.

Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 12, 1915, s. 549. (In Russian)

Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 12, 1915, с. 549.

Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 12, 1916, s. 455. (In Russian)

Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 12, 1916, с. 455.

Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova (1910–1913). Вып. 1. Khar'kov, 1914. (In Russian)

Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). Вып. 1. Харьков, 1914.

Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova (1910–1913). Вып. 2. Khar'kov, 1914. (In Russian)

Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). Вып. 2. Харьков, 1914.

Soobshchenie iz mest. Khar'kov. Udalenie nechistot. *Gorodskoe delo*, no. 20, 1913, s. 1378–1379. (In Russian)

Сообщение из мест. Харьков. Удаление нечистот. *Городское дело*, № 20, 1913, с. 1378–1379.

Sukachev, G. V. Iz praktiki sanitarnogo nadzora v g. Khar'kov. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 11–12, 1916, s. 337–346. (In Russian)

Сукачев, Г. В. Из практики санитарного надзора в г. Харьков. *Известия Харьковской городской думы*, № 11–12, 1916, с. 337–346.

Vedomosti ob izmeneniiakh v sostave i okladakh sluzhashchikh. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 3–4, 1912, s. 185–231. (In Russian)

Ведомости об изменениях в составе и окладах служащих. *Известия Харьковской городской думы*, № 3–4, 1912, с. 185–231.

Khovtura Anastasiia Sergiivna

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

THE “GARBOLOGICAL MISSION” OF KHARKIV’S MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT IN THE LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

The article analyzes the evolution of waste disposal practices in the activities of Kharkiv’s municipal self-government. At the end of the 19th century, keeping the urban space clean was still primarily the responsibility of homeowners. The city government issued regulatory decrees and the police monitored their implementation. For their part, homeowners hired private nightmen to remove garbage to dumps. The study clarifies the procedure for organizing the solid waste processing cycle. During this period, rag and bone collectors were important agents of waste utilization. Companies of these peculiar professionals sorted garbage and prepared it for further processing. At the turn of the 20th century, active industrial development and urbanization led to the devaluation of the secondary materials market and the worsening of the sanitary and epidemiological conditions in the city. The article delves into the details of the formation of the new garbological strategy of the municipal self-government and traces the changes in how members of the city council and engineers viewed the development of this industry. The city authorities revised their approach to keeping Kharkiv’s environment in order: New special departments inspected the condition and cleanliness of streets, sidewalks, squares, and sewers. The first significant technological component of the waste disposal infrastructure was a water supply system. The development of this network allowed the municipal government to begin creating a closed cycle of liquid waste filtration. Meanwhile, the construction of a sewer system did not solve all the problems of cleaning up Kharkiv. In the 1910s, the city authorities set up regular municipal solid waste caravans. During this period, a waste utilization plant was opened, not only contributing to the liberation of the city from animal waste, but also doing anti-epidemic and anti-epizootic work. The author concludes that during the period under consideration Kharkiv’s authorities addressed the new challenge to the community by implementing modern garbological projects and waste disposal methods.

Keywords: *Kharkiv, waste disposal, public infrastructure, urban ecology, historical urban studies.*

УДК 929.731Данило Романович:327(091)(477:438)''1245/1264''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-06

Чугуй Тарас Олексійович

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 6, 61022, Харків, Україна

Email: chuguj-taras@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4679-8543

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У ВІДНОСИНАХ РУСІ І ПОЛЬЩІ В 1245–1264 РР.

У статті автор аналізує актуальні питання взаємовідносин Русі й Польщі після завершення боротьби Романовичів за батьківську спадщину 1245 р. Розглянуто дискусійні аспекти зовнішньої політики Данила Романовича. Розкрито специфіку міждержавних відносин Русі, Польщі, Литви й Золотої Орди. Зроблено висновки про те, що русько-польські відносини після завершення боротьби Романовичів за батьківську спадщину мали регулярний характер. Впевнена перемога Романовичів у Ярославській битві 1245 р. мала своїм наслідком визнання ханом Батисем князя Данила своїм «мирником». Це призвело до укладення союзних відносин Данила Романовича з угорським королем Белою IV. Після цього були налагоджені взаємини із Болеславом V Сором'язливим. Як результат, Болеслав V, Владислав Опольський і Лешко Чорний взяли участь у чеському поході Данила і Василька Романовичів, Льва Даниловича в червні – липні 1253 р. Необхідно відзначити, що польський чинник відіграв важливу роль у коронації Данила Романовича, оскільки її підтримали Болеслав V і Земовит I. При цьому легенда про «подвійну коронацію», яка виникла під впливом неправильного розуміння М. Меховським інформації з рукопису Я. Длугоша, де початкова дата 1253 р. була виправлена на 1246 р., є недостовірною. На нашу думку, вірогідною датою коронації є друга половина 1253 р. Русько-польське зближення мало своїм наслідком встановлення протекції Данила Романовича над мазовецьким князем Земовитом I, який одружився з Переяславою Данилівною. Після цього Романовичі разом із Земовитом I провели успішні військові походи на ятвягів взимку 1248–1249 рр., 1253–1254 рр. і 1254–1255 рр. За угодою Данила Романовича, Земовита I Конрадовича і Бургарда фон Горнхауза кінця 1254 р., Тевтонський орден

офіційно визнав перехід третини земель ятвягів у володіння короля Русі й мазовецького князя. Важливим чинником русько-польських відносин став монгольський. Хан Берке спрямував досвідченого полководця Бурундая спочатку проти Литви, а наприкінці 1259 р. – проти Польщі. За умов вимушеної еміграції короля Данила, військову підтримку монголам змушені були надати Василько Романович і Лев Данилович. Утакий спосіб монголи змогли зруйнувати формування антимонгольської коаліції, відновити контроль над володіннями самих Романовичів. Після повернення короля Данила з еміграції, восени 1262 р. відбувся з'їзд у Тернаві, який засвідчив не тільки вирішення русько-польських протиріч, а й об'єднав руських і польських правителів у протистоянні Міндовгу Литовському і ятвягам.

Ключові слова: Русь, Польща, міждержавні відносини, Данило Романович, Василько Романович, Болеслав V, Земовит I.

Актуальність теми зумовлена тим, що незважаючи на певну кількість праць науковців, зокрема М. Грушевського (Hrushevs'kyi 1901; 1993), С. Білецького (Bilets'kyi 2008), І. Левковича (Levkovich 1953), П. Грицака (Hrytsak 1958), Б. Влодарського (Włodarski 1966), І. Крип'якевича (Kryp'iakevych 1999), М. Котляра (Kotliar 2002; 2003), М. Бартницького (Bartnicki 2005), О. Головка (Holovko 2006), Л. Войтовича (Voitovich 2011; 2015), В. Нагірного (Nagirnyj 2011), Д. Домбровського (Dąbrowski 2012), І. Паршина (Parshyn 2014), питання розвитку русько-польських відносин часів Данила Романовича повністю дослідженим вважати не можна. Метою автора статті є об'єктивний розгляд ролі короля Данила в міжнародних відносинах Русі й Польщі після завершення боротьби Романовичів за батьківську спадщину.

Знакові події русько-польських відносин розгорнулися улітку 1245 р., коли князь Ростислав Михайлович черговий раз вирушив здобувати Галицьке князівство. Завдяки військовій підтримці угорського короля Бели IV, малопольського князя Болеслава V Сором'язливого та опозиційних бояр, Ростислав спочатку захопив Перемишль. Необхідно зазначити, що у середовищі польської знаті далеко не всі позитивно сприйняли необхідність втручання у галицькі справи. Так, сандомирський воевода Флоріан Войцехович Авданц спочатку виступав проти участі у спільному поході.

Романовичі зуміли знайти підтримку в князів Конрада I Мазовецького і Міндовга Литовського. В Ярославській битві 17 серпня 1245 р.

(Litopys rus'kyi 1989, 403–404) найактивніше проявили себе, з одного боку, угорський полководець, бан Фільній, князь Ростислав Михайлович і польський воєвода Флоріан; з іншого – Данило і Василько Романовичі, Лев Данилович, двірський Андрій. Князю Данилові також допомагали половці й Всеволод Олександрович Белзький (Litopys rus'kyi 1989, 403). Битва закінчилася впевненою перемогою Романовичів. Бан Фільній потрапив у полон і був страчений. Л. Войтович правильно зазначає, що участь Болеслава V Сором'язливого в Ярославській битві – це останнє польсько-руське протистояння часів Данила Романовича (Voitovych 2015, 309). На думку С. Білецького, Ярославська битва завдала остаточний удар коромольним галицьким боярам, а нововиховане молоде покоління боярства підтримало Данила (Bilets'kyi 2008, 258).

Визнання 1246 р. ханом Багієм князя Данила своїм «мирником» спонукало угорського короля Белу IV запропонувати Романовичам укласти мир. На цьому фоні закономірним є те, що у Данила зникають протиріччя з краківським правителем Болеславом V. Колишні політичні опоненти стають союзниками у боротьбі за австрійську спадщину. Після загибелі герцога Фрідріха II Бабенберга у битві на р. Лейті 15 червня 1246 р. за його трон боролися дві жінки – племінниця Гертруда і старша сестра Фрідріха II Войовничого – Маргарита Бабенберг. Остання 12 лютого 1252 р. (Tereshchenko 1996, 182; Voitovych 2015, 208) вдруге вийшла заміж за чеського королевича, моравського маркграфа Пржемисла-Отакара II, який претендував на австрійські землі. Тим часом, Гертруда звернулася за допомогою до угорського короля. За ініціативою Бели IV навесні 1252 р. в Пресбурзі (Пожоні, Братиславі) було підписано новий русько-угорський договір, після якого син Данила – Роман став чоловіком Гертруди 12 липня того ж року (Litopys rus'kyi 1989, 411).

На нашу думку, правильною є позиція М. Бартницького, який пов'язує участь Данила у війні за австрійську спадщину з поворотом зовнішньої політики Романовичів у бік Заходу, спричиненим монгольським завоюванням (Bartnicki 2005, 188–189). Сама боротьба за австрійську спадщину була складною. Оборона Романом Даниловичем замку Гімберг (Гаймбург) поблизу Відня тривала від першої половини 1252 р. до кінця 1253 р. За таких обставин на боці угорського короля діяла військова коаліція. Белу IV підтримали баварський герцог Оттон II, васальнозалежні сербські та болгарські князі, половці й Данило Романович. Він разом із братом Васильком, сином Левом, польськими князями Болеславом V Сором'язливим, Владиславом Опольським і Лешком Чорним та литовськими військами Товтивила і Едивида у червні – липні 1253 р. рушив військовим походом до Сілезії, узявши штурмом декілька тамтешніх міст і фортець,

зокрема Опаву, Глубичич, Насидель, Фульштейн (Litopys rus'kyi 1989, 411–412; Velikaia khronika 1987, 171). 25 червня 1253 р. чеське військо зазнало поразки біля Оломоуца. Проте головна мета походу – зняття чеської облоги з Гімберга, де оборонявся Роман Данилович, не була досягнута. Л. Войтович справедливо вважає, що причиною цього була смерть чеського короля Вацлава I Пржемысловича 23 вересня 1253 р., коронація Отакара II в жовтні того ж року і втручання папи Римського Інокентія IV у справи боротьби за австрійську спадщину (Voitovych 2015, 309).

Наприкінці 1253 р. Роман Данилович покинув Австрію. Гертруда заради того, щоб врятувати свого чоловіка від полону, погодилася розірвати з ним шлюб. Після завершення військових дій, за посередництвом Інокентія IV, 3 квітня 1254 р. в Буді та Пресбурзі було підписано мир. Австрійську спадщину розділили Отакар II, залишивши за собою Австрію, і Бела IV, який приєднав до своїх володінь Штірію.

Необхідно відзначити, що польський чинник відіграв важливу роль у коронації Данила Романовича. У «Галицько-Волинському літописі» (Litopys rus'kyi 1989, 412–413) є два повідомлення щодо пропозицій князю Данилу прийняти корону. Одна відбулася під час перебування Данила Романовича у Кракові після походу до Чехії, інша пропозиція була озвучена єпископом Веронським і Кремонським Яковом Браганцом. Однак руський князь спочатку відмовився від коронації, оскільки враховував монгольський чинник і відсутність реальної допомоги в боротьбі з загарбниками.

Головні дискусійні питання коронації Данила Романовича в історіографії проаналізовані в одній з наших публікацій (Chuguj 2017, 6–17). Наголосимо на тому, що легенда про «подвійну коронацію» Данила, яка виникла під впливом неправильного розуміння М. Меховським інформації з рукопису Я. Длугоша, де початкова дата 1253 р. була виправлена на 1246 р. (Długosz 1974, 70–71), є недостовірною. Сам М. Меховський датував першу коронацію 1246 р., написавши про відновлення попередньої коронації під 1253 р. (Voitovych 2015, 316–317). Інший автор – М. Стрийковський, говорить про коронацію 1246 р. у Києві, а 1253 р. – у Дорогичині, називаючи Данила Романовича «королем Київським» (Striykovskiy 2011, 362, 368).

Стосовно плутанини Я. Длугоша, варто нагадати слушне зауваження Л. Войтовича: «Ян Длугош першим, маючи повну і правдиву інформацію про ці події, відмовився від неї на користь свідомо сфальшованої реляції, яка принижувала короля Данила. Ця реляція виникла під впливом сучасного хроністу міжконфесійного протистояння, породженого

намаганням замінити православну ієрархію католицькою на анексованих Польщею землях королівства Русі» (Voitovych 2015, 320).

Отже, Я. Длугош не тільки сформував схему про відступництво Данила Романовича і його батька Романа Мстиславовича, а й став причиною вироблення польськими істориками легенди про «повдйну коронацію». На нашу думку, вірогідною датою коронації є друга половина 1253 р. Цікаво, що в польських «Анналах Красінських» коронація датована саме 1253 р. (Rocznik Krasieńskich 1878, 132). У коронації, окрім легата Опізо, взяли участь краківський єпископ Ян Прандота, руські єпископи, княгиня Романова (так літопис називає Єфросинію-Анну, матір Данила Романовича), князі Василько Романович, Лев Данилович, малопольський князь Болеслав V Сором'язливий, мазовецький князь Земовит I Конрадович і бояри.

Про активний розвиток русько-мазовецьких відносин свідчить те, що ще 1248 р. Болеслав Конрадович запросив до себе Данила Романовича. Дослухавшись до поради останнього, Болеслав, будучи тяжко хворим, передав Мазовію брату Земовиту I, якого віддав під опіку Данилові. При цьому Переяслава Данилівна стала дружиною Земовита I Конрадовича. П. Грицак справедливо вважає Данила формальним протектором мазовецьких князів (Hrytsak 1958, 91).

Русько-польському зближенню сприяли також спільні дії щодо войовничих ятвягів. Так, взимку 1248–1249 рр. Земовит I і Болеслав V підтримали Романовичів у поході проти ятвягів (Litopys rus'kyi 1989, 406). Польські князі були зацікавлені у відверненні нападів ятвягів на свої землі. Взимку 1253–1254 рр. (Nagirnij 2011, 279; Dąbrowski 2012, 473) Данило вже з сином Левом, Васильком Романовичем, Земовитом I і литовцями здійснив великий похід проти ятвязького князя Стекинта. Як наслідок, ятвяги змушені були визнати васальну залежність і платити данину.

У травні 1254 р. Тевтонський орден отримав від папи Римського Інокентія IV виключне право на землі ятвягів (Matuzova 1999, 150). Переможний похід короля Русі разом із синами, братом Васильком і польськими князями Болеславом V і Земовитом I відбувся взимку 1254–1255 рр. (Hrushevs'kyi 1901, 38, 68; Nagirnij 2011, 280). У результаті, ятвяги знову зобов'язалися платити данину.

Згідно з угодою в Рачонжі-Мазовецькому кінця 1254 р., організовувався новий похід на ятвягів (Matuzova 1999, 149; Matuzova, Nazarova 2002, 366–367). Договір підписали Данило Романович, Земовит I Конрадович і віце-магістр Тевтонського ордену Бургард фон Горнхаузен (в майбутньому комтур Кенігсберга і ландмагістр Лівонії).

За цією угодою третину ятвязьких земель мали розділити між собою король Русі й мазовецький князь (Matuzova, Nazarova 2002, 364–368). На думку В. Матузової, договір у Рачонжі був спрямований проти Казимира I Куявського-Ленчицького і Болеслава V Сором'язливого (Matuzova 1999, 150). Тому недивним є той факт, що Казимир I, дізнавшись про укладення такої угоди, спочатку взяв під арешт Земовита I. Але згодом куявський князь відмовився від своїх претензій. Після найбільшого походу взимку 1254–1255 рр. частину данини з ятвягів король Данило віддав мазовецьким князям, щоб забезпечити їхню підтримку (Кгур'іакевуцх 1999, 130). Ятвяги визнали верхність Болеслава V і Земовита I.

Варто підкреслити, що русько-польські відносини продовжували розвиватись. Так, 1259 р. син короля Данила, князь Роман, надав військовою допомогою Земовитові I та іншим польським правителям у боротьбі проти брата Казимира I Куявського. Як наслідок, була спустошена Ленчицька земля (Velikaia khronika 1987, 184).

Важливим чинником русько-польських відносин став монгольський, оскільки монголи не змирилися з поразкою племінника хана Батія – Куремси. Взимку 1258–1259 рр. новий правитель Золотої Орди, Берке, спрямував проти Литви досвідченого полководця Бурундая з великим військом. Бурундай спонукав Василька Романовича допомагати у військовій кампанії проти литовців. Після цього, загарбники змусили розібрати фортечні укріплення в містах Володимир, Луцьк, Крем'янець, Львів і Данилів. Складне політичне становище спонукало Данила Романовича звернутися до угорців і поляків з метою створення антимонгольської коаліції. Від кінця 1259 р. до осені 1262 р. (Voitovych 2011, 275) тривала остання еміграція короля Данила до Польщі та Угорщини.

Наприкінці 1259 р. монголи дипломатичними методами нейтралізували тевтонців і угорців. Після цього змусили Василька Романовича і Лева Даниловича підкоритися своїй владі. Князі отримали ярлики на Волинь і Галичину. Далі монголи вирушили на Холм, Люблін, Завихост і Сандомир. У військовому поході вимушено взяли участь Василько і Лев. На думку Н. Щавелевої, до цих князів приєднався і Роман Данилович. Дослідниця вважає, що похід на Польщу був одним із цілої низки заходів, здійснених в Орді з метою безперешкодного оволодіння Південною Руссю (Shchaveleva 1978, 307–314). М. Котляр (Halys'ko-Volyns'kyi litopys 2002, 306) і О. Головка (Holovko 2004, 13) відмічають, що інформація «Великопольської хроніки» (Velikaia khronika 1987, 184–185) про підступні дії Василька Романовича, Льва і Романа Даниловичів щодо мешканців Сандомира не відповідає дійсності, оскільки не підтверджується іншими джерелами.

Польські князі Болеслав V і Земовит I були налякані монгольською загрозою. За спостереженням Л. Войтовича, хан Берке відправив посольство до французького короля Людовіка IX з вимогою негайного підданства з метою виключення підтримки польських князів і короля Русі (Voitovych 2015, 335–336). Після кривавого штурму Сандомира, загарбники рушили на Краків. Але по дорозі несподівано повернули назад до Волги. Хан Берке почав готуватися до вторгнення в Азербайджан, що належав монгольському ільхану Хулагу. С. Білецький (Bilets'kyi 2008, 259), І. Левкович (Levkovych 1953, 46), Б. Влодарський (Włodarski 1966, 145) і О. Головко (Holovko 2006, 352) справедливо зазначають, що участь руських князів у поході не завадила добрим відносинам між Романовичами і Польщею. На думку І. Паршина, основне завдання ординців – зруйнування ймовірної антимонгольської коаліції – було виконане (Parshyn 2014, 109).

Під 1262 р. у «Великій хроніці» (Velikaia khronika 1987, 188) знаходимо повідомлення про участь русинів під керівництвом сестринка Данила – Шварна у вбивстві князя Земовита I. На думку С. Білецького (Bilets'kyi 2008, 253) й І. Паршина (Parshyn 2014, 111), йдеться насправді про сина Данила. Однак, дослідники справедливо заперечують можливість участі Шварна Даниловича у цій події, пишучи про напад литовців на Мазовію за наказом короля Міндовга. Відзначимо, що в «Галицько-Волинському літописі» згадується участь у нападі князя Остафія Костянтиновича «окаянного і беззаконного» з Рязані, супротивника Данила (Litopys rus'kyi 1989, 423).

Восени 1262 р. (Włodarski 1966, 148; Holovko 2006, 354; Nagirnyj 2011, 289) відбувся з'їзд у Тернаві. Це сталося на фоні боротьби хана Берке і правителя Ірану Хулагу-хана за Азербайджан. У з'їзді взяли участь король Данило з синами Левом і Шварном, князь Василько з сином Володимиром та Болеслав V Сором'язливий. Причин для проведення з'їзду було декілька, серед них конфронтація між Данилом, Шварном і Мстиславом з одного боку та Васильком і Левом – з іншого, через позицію щодо монголів. На думку Л. Войтовича, з'їзд означав повернення Данила до влади, що визнали всі родичі-васали (Voitovych 2015, 336). Б. Влодарський (Włodarski 1966, 143–144), І. Левкович (Levkovych 1953, 46) і М. Котляр (Kotliar 2003, 142) не без підстав вважають, що з'їзд мав на меті об'єднати сили двох держав проти литовського правителя Міндовга і ятвягів. Крім того, були залагоджені русько-польські протиріччя.

Отже, русько-польські відносини після завершення боротьби Романовичів за батьківську спадщину мали регулярний характер.

Впевнена перемога Романовичів у Ярославській битві 1245 р. мала своїм наслідком визнання ханом Батием князя Данила своїм «мирником». Це призвело до укладення союзних відносин Данила Романовича з угорським королем Белою IV. Після цього були налагоджені взаємини із Болеславом V Сором'язливим. Як результат, Болеслав V, Владислав Опольський і Лешко Чорний взяли участь у чеському поході Данила і Василька Романовичів, Льва Даниловича в червні – липні 1253 р.

Необхідно відзначити, що польський чинник відіграв важливу роль у коронації Данила Романовича, оскільки її підтримали Болеслав V і Земовит I. При цьому легенда про «подвійну коронацію», яка виникла під впливом неправильного розуміння М. Меховським інформації з рукопису Я. Длугоша, де початкова дата 1253 р. була виправлена на 1246 р., є недостовірною. На нашу думку, вірогідною датою коронації є друга половина 1253 р.

Русько-польське зближення призвело до встановлення протекції Данила Романовича над мазовецьким князем Земовитом I, який одружився з Переяславою Данилівною. Після цього Романовичі разом із Земовитом I провели успішні військові походи на ятвягів взимку 1248–1249 рр., 1253–1254 рр. і 1254–1255 рр. За угодою Данила Романовича, Земовита I Конрадовича і Бургарда фон Горнхауза кінця 1254 р., Тевтонський орден офіційно визнав перехід третини земель ятвягів у володіння короля Русі й мазовецького князя.

Важливим чинником русько-польських відносин став монгольський. Хан Берке спрямував досвідченого полководця Бурундая спочатку проти Литви, а наприкінці 1259 р. – проти Польщі. За умов вимушеної еміграції короля Данила, військову підтримку монголам змушені були надати Василько Романович і Лев Данилович. У такий спосіб монголи змогли зруйнувати формування антимонгольської коаліції, відновити контроль над володіннями самих Романовичів.

Після повернення короля Данила з еміграції, восени 1262 р. відбувся з'їзд у Тернаві, який засвідчив не тільки вирішення русько-польських протиріч, а й об'єднав руських і польських правителів у протистоянні Міндовгу Литовському і ятвягам.

References / Бібліографія

Bartnicki, M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin, 2005.

Bilets'kyi, S. Polityka Danyla suproty Polshchi 1205–1264 rr. U zb.: *Kniazha doba: istoriia i kul'tura*, вур. 2. L'viv, 2008, s. 246–260. (In Ukrainian)

Білецький, С. Політика Данила супроти Польщі 1205–1264 рр. У зб.: *Княжа доба: історія і культура*, вип. 2. Львів, 2008, с. 246–260.

Chuguj, T. O. Koronatsiia Danyla Romanovycha: dyskusiiini pytannia istoriohrafii. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia "Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filososfs'ki nauky"* [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences], вур. 25, 2017, s. 6–17. (In Ukrainian)

Чугуй, Т. О. Коронація Данила Романовича: дискусійні питання історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 25, 2017, с. 6–17.

Dąbrowski, D. *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia Polityczna*. Kraków, 2012.

Długosz, J. *Jana Długosza Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, vol. 7–8. Warszawa, 1974.

Halyts'ko-Volyns'kyi litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar. M. F. Kotliar (red.). Kyiv, 2002. (In Ukrainian)

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. М. Ф. Котляр (ред.). Київ, 2002.

Holovko, O. B. Derzhava Romanovychiv ta Zolota Orda. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, no. 6, 2004, s. 3–16. (In Ukrainian)

Головко, О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. *Український історичний журнал*, № 6, 2004, с. 3–16.

Holovko, O. B. *Korona Danyla Galyts'koho: Volyn' i Galychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentral'no-Skhidnoi Ievropy rann'oho ta klasychnoho seredn'ovichchia*. Kyiv, 2006. (In Ukrainian)

Головко, О. Б. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ, 2006.

Hrushevs'kyi, M. S. Khronol'ohiia podii Galyts'ko-Volyns'koi litopysy. U: *Zapysky NTSh*, t. 41. L'viv, 1901, s. 1–72. (In Ukrainian)

Грушевський, М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. У: *Записки НТШ*, т. 41. Львів, 1901, с. 1–72.

Hrushevs'kyi, M. S. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. U 11 t., 12 kn., t. 3. Kyiv, 1993. (In Ukrainian)

Грушевський, М. С. *Історія України-Руси*. У 11 т., 12 кн., т. 3. Київ, 1993.

Hrytsak, P. *Galyts'ko-Volyns'ka derzhava*. New York, 1958. (In Ukrainian)

Грицак, П. *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк, 1958.

Kotliar, N. F. *Diplomatiiia Iuzhnoi Rusi*. Sankt-Peterburg, 2003. (In Russian)

Котляр, Н. Ф. *Дипломатия Южной Руси*. Санкт-Петербург, 2003.

Kryp'iakevych, I. P. *Galyts'ko-Volyns'ke kniazivstvo*. 2-he vyd. L'viv, 1999. (In Ukrainian)

Крип'якевич, І. П. *Галицько-Волинське князівство*. 2-ге вид. Львів, 1999.

Levkovych, I. *Narys istorii Volyns'koi zemli (do 1914 roku)*. Winnipeg, 1953. (In Ukrainian)

Левкович, І. *Нарис історії Волинської землі (до 1914 року)*. Вінніпег, 1953.

Litopys rus'kyi: za Irats'kym spyskom. Per. z davn'orus'koi L. Ie. Makhnovets', O. V. Myshanych (vidp. red.). Kyiv, 1989. (In Ukrainian)

Літопис руський: за Іпатським списком. Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець, О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ, 1989.

Matuzova, V. I. *Tevtonskii orden vo vneshnei politike kniazia Daniila Galitskogo*. V sb.: *Vostochnaia Evropa v istoricheskoi retrospektive: k 80-letiiu V. T. Pashuto*, T. N. Dzhakson i E. A. Mel'nikova (red.). Moskva, 1999, s. 145–152. (In Russian)

Матузова, В. И. *Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого*. В сб.: *Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашута*, Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельникова (ред.). Москва, 1999, с. 145–152.

Matuzova, V. I., Nazarova, E. L. *Krestonostsy i Rus'. Konets XII v. – 1270 g. Teksty, perevod, kommentarii*. Moskva, 2002. (In Russian)

Магузова, В. И., Назарова, Е. Л. *Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий.* Москва, 2002.

Nagirnij, W. *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264.* Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / pod red. A. A. Zięby. Kraków, 2011, vol. 12.

Parshyn, I. L. *Vektory polityky volodariv Halycy'ko-Volyns'koi Rusi (za materialamy naratyvnykh latynomovnykh dzherel XIII–XIV stolit').* Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupeniu kandydata istorychnykh nauk. L'viv, 2014. (In Ukrainian)

Паршин, І. Л. *Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами наративних латиномовних джерел XIII–XIV століть).* Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. Львів, 2014.

Rocznik Krasieńskich. A. Bielowski (ed.). In: *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 3. Lwów, 1878, pp. 128–133.

Shchhaveleva, N. I. K istorii vtorogo nashestviia mongolo-tatar na Polshu. In: *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekov'e.* L. V. Cherepnin (otv. red.). Moskva, 1978, s. 307–314. (In Russian)

Щавелева, Н. И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу. В сб.: *Восточная Европа в древности и средневековье.* Л. В. Черепнин (отв. ред.). Москва, 1978, с. 307–314.

Strykovskiy, M. *Litopys pol's'kyi, lytovs'kyi, zhmudskiy i vsiiei Rusy.* R. Ivasiv, V. Peпа (per.), O. Kupchynskiy (vidp. red.). L'viv, 2011. (In Ukrainian)
Стрийковський, М. *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі.* Р. Івасів, В. Пепа (пер.), О. Купчинський (відп. ред.). Львів, 2011.

Tereshchenko, Iu. I. *Ukraina i ievropeis'kyi svit. Narys istorii vid utvorennia Starokyivs'koi derzhavy do kintsia XVI st.* Kyiv, 1996. (In Ukrainian)

Терещенко, Ю. І. *Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.* Київ, 1996.

«*Velikaia khronika*» o Polshe, Rusi i ikh sosediakh XI–XIII vv. V. L. Yanin (red.), L. M. Popova (sost.), N. I. Shchhaveleva (vstup. st. i komment.). Moskva, 1987. (In Russian)

«Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. В. Л. Янин (ред.), Л. М. Попова (сост.), Н. И. Щавелева (вступ. ст. и коммент.). Москва, 1987.

Voitovych, L. V. *Halys 'ko-Volyns 'ki etudy*. Bila Tserkva, 2011. (In Ukrainian)
Войтович, Л. В. *Галицько-Волинські етуди*. Біла Церква, 2011.

Voitovych, L. V. *Halych u politychnomu zhytti Ievropy XI–XIV stolit'*. L'viv, 2015. (In Ukrainian)
Войтович, Л. В. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів, 2015.

Włodarski, B. *Polska i Ruś: 1194–1340*. Warszawa, 1966.

Chuguj Taras Oleksiiovych

Candidate of Historical Science, Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: chuguj-taras@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4679-8543

KING DANYLO ROMANOVYCH IN RELATIONS BETWEEN RUS' AND POLAND, 1245–1264

The article explores several key questions of relations between Rus' and Poland after 1245, in the aftermath of the Romanids' success in the struggle for their father's inheritance. Some debated aspects of Danylo Romanovych's foreign policy and the specifics of relations between Rus', Poland, Lithuania and the Golden Horde are considered. The author concludes that Russo-Polish relations in this period were maintained with regularity. The Romanids' convincing victory in the battle of Yaroslav in 1245 resulted in Batu Khan's recognizing Prince Danylo as his myrnyk (in peace with him). This led to an alliance between Danylo Romanovych and the Hungarian king Béla IV. After that, relations were established with Boleslaw V the Chaste. As a result, Boleslaw V, Vladislaus of Opole, and Leszek the Black took part in the Czech campaign of Danylo and Vasyl'ko Romanovychs and Lev Danylovych in June-July 1253. It should be noted that the Polish factor played an important role in the coronation of Danylo Romanovych, which

was supported by Boleslaw V and Siemowit I of Masovia. The legend of "double coronation," which arose under the influence of M. Miechowski's misinterpretation of the text of Jan Długosz, where the original date of 1253 was corrected to 1246, is apocryphal. In the author's view, the probable date of the coronation is the second half of 1253. The Russo-Polish rapprochement resulted in the establishment of Danylo Romanovych's protection over the Masovian prince Siemowit I, who married Pereyaslava Danylivna. After that, the Romanids together with Siemowit I undertook successful military campaigns against the Yotvingians in the winter of 1248–1249, 1253–1254, and 1254–1255. In an agreement concluded between Danylo Romanovych, Siemowit I, and Burkhard von Hornhausen in late 1254, the Teutonic Order officially recognized the transfer of a third of the lands of the Yotvingians into the possession of the king of Rus' and prince of Masovia. The Mongolian factor also became important in Russo-Polish relations. Berke Khan sent his experienced general Burundai first against Lithuania, and at the end of 1259 against Poland. As King Danylo was in forced emigration, it was Vasyl'ko Romanovych and Lev Danylovych who had to provide military assistance to the Mongols. In this way, the Mongols were able to forestall the formation of an anti-Mongol coalition and restore control over the possessions of the Romanids themselves. After the return of King Danylo from emigration, a congress was held in Tarnawa in the autumn of 1262, which not only testified to the resolution of the Russo-Polish tensions, but also united the Rus' and Polish rulers in opposing Mindaugas of Lithuania and the Yotvingians.

Keywords: Rus', Poland, interstate relations, Danylo Romanovych, Vasyl'ko Romanovych, Bolesław V, Siemowit I.

УДК 069:[339.1+338.45](091)”189/191”

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-07

Шандра Ірина Олександрівна

доктор історичних наук, доцент

Харківська державна академія культури
Бурсацький узвіз, 4, 61057, Харків, Україна

Email: irina_shandra@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9092-413X

**ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІ МУЗЕЇ ЯК ЗАСІБ ЗБІЛЬШЕННЯ
ТОВАРООБІГУ: СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для поживлення експорту та збільшення товарообігу між країнами ділові кола вдаються до заснування спеціальних музейних установ – торгово-промислових музеїв, експортних музеїв або музеїв зразків. Дослідження процесу створення таких закладів, функціонального призначення їхніх основних структурних компонентів і головних напрямів діяльності стало можливим у результаті залучення значного масиву поточних і аналітичних даних із періодичних видань початку ХХ ст., діловодних матеріалів представницьких об'єднань підприємців та урядово-підприємницьких організацій сприяння зовнішній торгівлі (Російська експортна палата, м. Санкт-Петербург; З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків; Харківський біржовий комітет тощо). Торгово-промислові музеї в статті проаналізовано як один зі складників реалізації економічних завдань окремих груп підприємців та держав у цілому. Підкреслюється, що ці установи сприяли поживленню товарообігу між країнами та обміну найновішими підходами й прийомами ведення зовнішньоторгових операцій (укладання й супровід комерційних угод, створення широкої інформаційної бази й надання довідкової інформації, підтримка контактів між виробниками й споживачами, особливості доставки товарів й новинки їхнього пакування тощо). У статті подано кілька варіантів класифікації експортно орієнтованих музейних установ: за місцем знаходження (на теренах країни виробництва, на теренах країни можливого експорту); за головним призначенням (експортні, іміджеві). У результаті порівняльного аналізу діяльності

західноєвропейських експортних музеїв та музеїв зразків Російської імперії у дослідженні робиться висновок про суттєве відставання останньої у справі заснування інституційних форм сприяння зовнішній торгівлі, незначне кількісне поширення таких музеїв у імперії та недостатнє представлення в них експортованих товарів.

Ключові слова: *торгово-промисловий музей, експортний музей, музей зразків, товарообіг.*

Процеси трансформації діалектичних категорій «зміст – форма» одвічні: нові часи зумовлюють інші форми або наповнюють іншим змістом наявні. Час капіталістичної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дуже насичений на подібні зміни. Одним із прикладів нового значення здавна відомої форми є створення торгово-промислових музеїв, де класична для таких установ мета збереження експонатів була замінена на діаметрально протилежну – їхній збут. Діяльність цих експортних музеїв, за оцінками сучасників, була досить результативною, а в деяких випадках – вирішальною для збільшення товарообігу та завоювання нових ринків збуту. Цей сюжет вкотре підтверджує невичерпність і множинність наповнення дефініцій «зміст» і «форма», спонукає і в сучасних умовах шукати гармонійного поєднання економічних завдань із діяльністю закладів культури, прагнути успішної реалізації комплексної стратегії господарського та духовно-культурного розвитку нашої держави.

Наукове дослідження торгових музеїв у країнах Західної Європи співпадає з часом їхнього заснування і мало на меті суто практичні завдання – узагальнення наявного досвіту організації торгово-промислових музеїв і співвіднесення їхньої діяльності із завданнями експорту (наприклад, висвітлення роботи найдавнішого в Європі Брюссельського комерційного музею (Le Musée Commercial)).

У 1886 р. побачила світ праця Ф. Губера, в якій проаналізовано виставкову діяльність у Німеччині та її вплив на вивізну торгівлю (Huber 1886). Лідер світової торгівлі кінця ХІХ – початку ХХ ст. Велика Британія отримувала значні прибутки від своїх капіталів за кордоном, про що наводилися дані в науковій літературі, а як один із результативних методів покращення експортних операцій виділявся й експозиційно-музейний (Steffen 1896).

Перша велика узагальнююча робота з цієї проблематики в російській історіографії була написана проф. І. І. Янжулом на замовлення міністерства фінансів Російської імперії і розкривала історію створення,

структуру та головні форми роботи цих закладів у країнах Західної Європи («Торговые музеи, экспортные союзы и склады товарных образцов», 1897) (Ianzhul 1897). Завдання виявилось для автора не з легких, про що науковець зазначав так: «Установи ці зовсім не публічні, тим більше, що всі вони важко доступні для будь-якої допитливої особи» (пер. з рос.)¹ (Ianzhul 1897, VII). І було що охороняти від стороннього ока, адже в європейських країнах експортні музеї належали до елементів зовнішньоекономічної політики й складників комерційної таємниці.

На початку ХХ ст. діяльність торгово-промислових музеїв стає все більш масштабною, про що свідчить значно активніше висвітлення їхньої роботи в комплексних дослідженнях і періодичних виданнях Російської імперії. Так, серед заходів сприяння експорту торгово-промислові музеї виділені в аналітичній роботі В. Ю. Шимановського та К. С. Лейтеса, підготовленій за сприяння міністерства фінансів як матеріали для перегляду російсько-німецького торгового договору (Shimanovskii, Leites 1913).

У періодичних виданнях того часу містяться як узагальнюючі статті щодо європейського досвіду роботи торгово-промислових музеїв, так і поточна інформація з приводу заснування чи проектування подібних установ або їхніх структурних підрозділів (журнали «Экономист России», «Русский экспорт», «Промышленность и торговля», «Торгово-промышленный Юг», «Вестник русско-американской торговой палаты» та ін.) (Nadezhdin 1911; Roshchin 1909). Важливу первинну інформацію щодо формування економічно орієнтованих музейних закладів знаходимо у діловодній документації представницьких об'єднань підприємців та урядово-підприємницьких структур сприяння експортно-торговим операціям, як-то: Російська експортна палата, 3^їзди гірничопромисловців Півдня Росії, Харківський біржовий комітет тощо (Otchet Khar'kovskogo birzhevogo komiteta; Otchet Rossiyskoi éksportnoi palaty; Trudy XXXIV s"ezda gornopromyshlennikov).

У сучасній вітчизняній історіографії проблема експортних музеїв якщо і згадується, то як один з елементів інших більш масштабних процесів. Спеціального висвітлення ця тема не набула. Для європейських авторів ця тематика залишається окремою науковою проблемою і подається з точки зору взаємодії комерційного й музейного світів (Abbo 1993). Досліджуючи прояви корпоративізму, одну зі своїх статей проф. Ф. Майєрс присвятив промисловим і комерційним музеям (Mairesse 2018).

---

¹Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

Як для українського, так і для західноєвропейського наукового світу залишається проблемою сам факт взаємодії комерційної і музейно-виставкової діяльності, адже за своїм визначенням музей – це некомерційна, неприбуткова установа, яка зберігає, вивчає та експонує матеріальні й нематеріальні надбання людства. Не всі торгово-промислові музеї кінця XIX – початку XX ст. потрапляють під таке визначення, а експортні – повністю суперечать йому. І все ж таки практики й теоретики експортної торгівлі того часу найчастіше для позначення таких виставкових закладів використовували поняття «музей». На основі комплексу джерел, наукової літератури досліджуваного періоду та розвідках сучасних західноєвропейських авторів у цій статті порушено проблему формування торгово-промислових музеїв як інструменту збільшення товарообігу між країнами. Для розв'язання цієї загальної мети виділимо кілька дослідницьких завдань, а саме: причини формування торгово-промислових музеїв, їхня сутність і основні напрями діяльності, робота іноземних експортних музеїв, формування експортноорієнтованих музейних установ у Російській імперії та на українських землях, класифікація торгово-промислових музеїв, доцільність самого поняття «музеї» та причини його використання для експортних виставок.

Кінець XIX ст. – це час стрімкого розширення світового ринку, запеклої конкурентної боротьби між експортерами, нарощування виробництва і пошуку нових ринків збуту. Усі ці реалії робили недостатніми традиційну тактику експортної торгівлі, вимагали нових більш комплексних методів і форм популяризації власних товарів. Ураховуючи все це, світові економічні лідери вдаються до постійного і масштабного інформаційного супроводу експортних товарів. Форми такого інформування були досить різноманітними, як-то: організація виставок і торгово-промислових музеїв, утримання відповідної торгової агентури за кордоном, упорядкування консульської справи тощо.

Із наведеного переліку важливе значення у справі збільшення товарообігу західноєвропейські держави надавали і облаштуванню спеціалізованих торгово-промислових музеїв (музеїв зразків або експортних музеїв). На кінець XIX ст. сформувалося два основних види музеїв зразків: 1) торгові музеї, які працювали у власній країні з метою популяризації своїх виробів та вивчення іноземних ринків; 2) торгові музеї, які діяли в іноземних країнах з метою ознайомлення закордонних споживачів із вітчизняними товарами. Джерелами їхнього фінансування виступали держава, приватні особи або їхні асоціації. Колекції товарів, представлені в таких музеях, зазвичай були двох видів: зразки вітчизняних виробів (для ознайомлення внутрішніх і закордонних

споживачів); зразки закордонних товарів (для ознайомлення вітчизняних виробників з іноземним асортиментом, пакуванням товарів, способами їхньої доставки або зберігання).

Експортні музеї іноземних держав.

Перші торгові музеї в Європі виникають у 80-х рр. XIX ст. Найдавнішим і найбільш облаштованим торговим музеєм Європи вважається Брюссельський комерційний музей (Musée commercial, 1882 р. заснування (Lanzhul 1897, 30)), який знаходився в підпорядкуванні міністерства закордонних справ і тісно співпрацював із консульською службою (Nadezhdin 1911, 5). Його метою було ознайомлення бельгійських промисловців і комерсантів із перебігом торгових справ у іноземних державах, надання їм допомоги у взаємодії із закордонними виробниками й споживачами (Le Musée Commercial, 6). Колекції зразків поділялися на три великі категорії: зразки товарів вивозу, зразки товарів ввозу, а також зразки пакування та оформлення товарів. Довідкове бюро Брюссельського комерційного музею акумулювало всю необхідну інформацію щодо виставлених експонатів, їхньої доставки й пакування, митних і залізничних тарифів тощо.

За прикладом брюссельського у Відні 1886 р. був організований «Австрійський торговий музей» (Nadezhdin 1911, 6). За статутом його метою було сприяти торговим відносинам австрійської монархії з іноземними країнами. Це завдання мало бути досягнуто шляхом організації постійних виставок торгового характеру, утримання довідкового бюро з питань міжнародних вантажних перевезень, підтримки постійних контактів із торговими кореспондентами, торгово-промисловими установами, вченими-економістами тощо. Австрійський музей видавав щотижневий журнал «Торговий музей» (Handelsmuseum), в якому публікувалися матеріали з питань світового економічного розвитку (Nadezhdin 1911, 6). Музей прагнув поширювати й прикладні знання шляхом організації наукових читань і повноцінних торгових курсів, які проводилися в різних регіонах країни.

Аналогічні торгові музеї діяли в Італії (торгові музеї у Венеції, Мілані й Турині), Швеції (Торговий музей у Стокгольмі), Японії (Імператорський торговий музей у Токіо) та інших країнах і виступали складниками державної торгівельної політики щодо завоювання закордонних ринків збуту та моніторингу умов конкурентної боротьби на світовому ринку (Roshchin 1909, 16; Ёкспортныє союзы за гранітсеі, 129–132).

У 80-х рр. XIX ст. виникає ще один вид музеїв – «експортні склади товарних зразків», які, крім функцій звичайних експортних музеїв,

здійснювали ще й безпосередню торгівлю експонованими товарами. У німецькому Штутгарті діяв найбільш успішний і найбільш вдало організований експортний склад зразків. Він був створений 1882 р. у вигляді товариства, усім учасникам якого надавалася можливість експонувати свої вироби й формувати експозиції товарів (Huber 1886, 22, 26, 35). Штутгартський склад мав свої відділення (Гамбург, Бремен, Афіни) та власних торгових агентів. Крім основних своїх завдань, експортний склад здійснював фахову підготовку всіх бажаючих з «основ експортної справи». Діяльність цього складу зразків була напрочуд ефективною – кількість комерційних звернень за рік нараховувала понад 4,5 тис. (Shimanovskii, Leites 1913, 36–37), а тому саме він став прикладом для утворення експортних складів у Лейпцизі, Франкфурті, Амстердамі, Белграді, Філадельфії та інших містах світу.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. вже спостерігалася загальна для багатьох країн світу тенденція облаштування своїх торгових музеїв у країнах експорту. У 1889 р. було відкрито одразу кілька торгово-експортних представництв: бельгійський музей у Константинополі, австрійський – в Калькутті, італійський – у Буенос-Айресі, англійський – у Гамбурзі (Nadezhdin 1911, 7). У 90-х рр. XIX ст. японські та американські промислові кола відкрили цілу низку таких установ у різних країнах світу.

Облаштування й утримання торгово-промислових музеїв вимагало значних коштів, у зв'язку з чим розширення їхньої мережі зустрічало стриманий ентузіазм промисловців. Проте практика зовнішньоторговельних угод кінця XIX – початку XX ст. доводила практичну користь таких установ (Steffen 1896, 38). Наприклад, генеральний агент штату Вікторія (Австралія) запевняв, що після відкриття торгового музею експорт збільшився на 103 % (Roshchin 1909, 16).

У цілому, представники європейських торгово-промислових кіл діяльність експортних музеїв вважали результативною – значна частина експортних операцій у другій половині XIX – на початку XX ст. організовувалася за посередництва саме цих музейних установ. У часи капіталістичного господарства та ринкових відносин торгово-промислові музеї в першу чергу були підпорядковані комерційній меті: сприяти збуту товарів власного виробництва та розширювати торгівлі зв'язки із закордонними партнерами.

Експортні представництва Російської імперії за кордоном.

Головною метою європейських музеїв зразків було дати можливість закордонним покупцям із мінімальними втратами часу ознайомитися з придатними для експорту товарами, цінами на них,

умовами виробництва, оплати й доставки, тобто сприяти зближенню вітчизняних виробників з іноземними покупцями. У Російській імперії справа облаштування таких закладів розпочалася значно пізніше, ніж у Європі – тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. зустрічаємо спроби організації експортних музеїв.

У 1889 р. російський уряд організував у Бухаресті (Румунія) постійну виставку-склад російських товарів, куди фабриканти й торговці могли звертатися з різноманітними запитами та відправляти зразки своїх товарів (Ochet Khar'kovskogo birzhevo komiteta, IV). В Осаці (Японія) у 1890 р. була облаштована постійна виставка зразків місцевих й експортованих товарів із метою сприяння розвитку зовнішньоторгових відносин Японії з іноземними державами, у тому числі і з Російською імперією (Ochet Khar'kovskogo birzhevo komiteta, IV).

У 1910 р. для поживлення торгових відносин між країнами був відкритий Російсько-Китайський торгово-промисловий музей в Харбїні. Цей заклад складався з таких підрозділів: 1) постійна виставка зразків російських і китайських товарів і сировини, які могли слугувати предметами товарообміну; 2) довідкове й посередницьке бюро; 3) «випробувальна станція для дослідження природи й властивостей продуктів і виробів» (Russko-Kitayskii torgovo-promyshlennii muzei, 638).

На початку XX ст. розроблялися проекти створення російських експортних музеїв у Софії (Болгарія) та Тегерані (Османська імперія). Перший організовувався за сприяння міністерства торгівлі й промисловості приватними підприємцями, другий – за ініціативою агента міністерства торгівлі й промисловості в Тегерані (Shimanovskii, Leites 1913, 26). У 1914 р. уряд Канади організував у Монреалі постійний музей-виставку іноземних товарів. За посередництва Російсько-Англійської торгової палати тут було відведено місце для зразків сирих товарів і продуктів експорту з Російської імперії (Tovarnye obraztsy, 660).

У 1912 р. друкований орган З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (Одеса) «Торгово-промышленный Юг» у кількох номерах опублікував розгорнутий огляд торгових відносин із Болгарією. Серед бажаних заходів щодо їхнього покращення виділялося і відкриття торгових музеїв у містах Варна та Русе. Також пропонували відкрити такий заклад експонування місцевих товарів в Одесі (G-vich 1912, 28). Отож, успішний приклад роботи європейських експортних музеїв спонукав вітчизняних виробників використовувати цей досвід для поживлення власних торгових відносин і розширення ринків збуту.

Торгово-промислові музеї на українських землях.

У Російській імперії відкриття приватних торгово-промислових музеїв було справою організаційно складною й вартісною, головним чином відображало рівень розвитку галузі й статус її засновників. У кінцевому результаті вітчизняні торгово-промислові музеї, як і європейські, мали сприяти справі експорту, проте їхнє наповнення було іншим, ніж поширених у світі музеїв зразків, та й функції обмежувалися тільки інформаційними й довідковими. Заснування музею, зазвичай, було підсумком тривалого періоду розвитку певної галузі, мало відбивати її досягнення та бути наочним свідченням успіхів. Так, за наслідками Всеросійської виставки 1913 р. Київське товариство сільського господарства прийняло рішення заснувати при товаристві сільськогосподарський та промисловий музей (*Deiatel'nost' torгово-promyshlennykh organizatsii*, № 20, 58). А на землях вугілля й металу Донецько-Придніпровського району промисловці організували гірничопромисловий музей.

На початку ХХ ст. однією з найвпливовіших представницьких організацій підприємців важкої промисловості на українських землях були З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (засновані 1874 р.; керівні структури знаходилися в Харкові). На 1914 р. бюджет організації становив понад 8,3 млн руб. (*Spravochnaia kniga dlia gornopromyshlennikov*, 69). Отож, відкриття промислового музею було для представницького об'єднання скоріше справою статусу, демонстрацією потужностей Південного економічного району.

До Ради З'їздів гірничопромисловців неодноразово надходили звернення від іноземних музеїв, торгових палат і навчальних закладів про надання зразків вугілля, руд і металів, відомостей з історії розвитку та фактичного стану південної гірничої й гірничозаводської промисловості. Приділяючи важливе значення обізнаності широких кіл в Російській імперії та за її кордонами з промисловим потенціалом Півдня, Рада З'їздів складала роз'яснення, довідки, проводила презентації. До комерційного музею Белграду було надіслано колекцію мінерального палива й металів, статистичні таблиці, діаграми, карти Донецького басейну, які експонувалися в залі продукції іноземної промисловості на ринку Сербії (*Trudy XXXIV s"ezda gornopromyshlennikov*, 81). Виставкова робота З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії мала здебільшого стихійний характер, результатом її упорядкування стало заснування постійно діючого музею в Харкові.

Ще у 1908 р. Рада З'їздів гірничопромисловців звернулася до вуглепромисловців з ідеєю зібрати колекції корисних копалин

українських земель. Кількарічна підготовча робота увінчалася успіхом, і 1910 р. музей було відкрито для відвідувачів під патронатом технічного відділу Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (Otchet Soveta S"ezda XXXIV, 7). Технічний персонал зосередився головним чином на графічних і картографічних роботах: виготовленні нових діаграм, контактних відтисків і збільшень; систематизації фотографічних світлин. Працівниками музею були зібрані матеріали з житлового питання, шкільної та медичної справи.

Музей розміщувався в п'яти залах (м. Харків, вул. Сумська, 18), де було представлено вогнетривкі, металургійні, кам'яновугільні, антрацитові вироби й колекцію кам'яної солі та руд (залізної, марганцевої, ртутної, свинцевої, срібло- й золотоносної). Окремо було оформлено вітрину рудних багатств Уралу. Окрасою музею стали колекції кам'яного вугілля та антрацитів у формі вишуканих ваз, геологічні мапи, кінематографічні картини рудничної та заводської праці (Trudy XXXV s"ezda gornopromyshlennikov, 28). Витрати на утримання музею кошторисом гірничопромисловців на довоєнний 1913 р. було заплановано в сумі 7 500 руб., на 1914 р. – близько 6 700 руб., на 1915 р. витрати були суттєво скорочено – до 4 694 руб., на 1916 р. заплановано в розмірі 5 500 руб. (Trudy XXXVII s"ezda gornopromyshlennikov, 59; Trudy XXXVIII s"ezda gornopromyshlennikov, 58; Trudy XL s"ezda gornopromyshlennikov, 55; Trudy XL s"ezda gornopromyshlennikov, 63).

Щоб показати гірничопромисловий Південь не тільки як виробника, а і як споживача, окреслити широкі торгово-промислові зв'язки у музеї демонстрували експонати фірм-партнерів підприємств Донецького басейну. У 1916 р. тут було виставлено колекцію нафтових продуктів, подаровану «Товариством Бр. Нобель» (Trudy XLI s"ezda gornopromyshlennikov, 263).

Музей надавав послуги довідкового характеру з питань покладів корисних копалин Донбасу й Придніпров'я. Загальна кількість відвідувачів гірничопромислового музею на 1913 р. досягла 1 189 осіб (Trudy XL s"ezda gornopromyshlennikov, 64). Були серед них і високопосадовці. Так, 6 березня 1915 р. до музею завітав міністр торгівлі й промисловості князь В. М. Шаховський у супроводі директора Гірничого департаменту В. І. Арандаренка для ознайомлення з потужностями південної гірничої промисловості в умовах Першої світової війни. У березні 1917 р. музей відвідала французька торгово-промислова делегація (Frantsuzskaiaa trgovno-promyshlennaia delegatsiia, 15487).

Під час Першої світової війни частина приміщень музею використовувалася під лазарет, облаштування нових колекцій було

суттєво ускладнено. Проте звичайна музейна робота не припинялась: альбоми поповнювалися новими світлинами й діаграмами, було замовлено карту Криворізького залізорудного району, йшла підготовка матеріалів для довідника корисних копалин Європейської частини Російської імперії. Проявом воєнного часу стала виставка зразків військового спорядження. У 1917 р. при музеї планувалося облаштувати геологічну бібліотеку (кошторис – 1 000 руб.) (Trudy XLI s"ezda gornopromyshlennikov, 265).

Подальші політичні події суттєво змінили не тільки роботу цієї установи, а й увесь поступальний соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток українських земель. Імовірно, на початку 20-х рр. ХХ ст. колекції гірничопромислового музею стали частиною Харківської промислової виставки Вищої ради народного господарства.

Музей зразків при Російській експортній палаті.

За зразком західноєвропейських установ, які «надавали справі експорту величезні послуги», при Російській експортній палаті (далі – РЕП) у вересні 1913 р. було відкрито «музей зразків» з комісійним відділом. РЕП розпочала свою роботу в лютому 1911 р., її головне завдання полягало в теоретичному вивченні та практичному здійсненні експорту. Відкриття музею виявилось нагальною потребою і логічним розширенням роботи РЕП та її довідкового бюро. Численні запити до бюро та його посередницькі послуги, у ході виконання яких надсилалися зразки товарів, а також часті відвідування самої Палати іноземними торговими представниками, спонукали керівництво РЕП облаштувати спеціальне приміщення для експонування експортних товарів – тобто музей зразків.

Музей не ставив собі непосильної мети зібрати все, що має експортний інтерес. Для реалізації такого завдання знадобилися б колосальні кошти й окреме місце розташування. Його роль була більш скромна і, водночас, більш практична з комерційної точки зору – музей мав характер постійної виставки зразків різноманітних сільськогосподарських та промислових товарів. Свою експозицію тут міг мати кожен виробник, який хотів наочним чином рекламувати власну продукцію в столиці для широкої публіки іноземних партнерів. Для цього слід було орендувати площу під свою експозицію: вартість становила від 50 коп. до 3 руб. на місяць за квадратний фут в залежності від терміну оренди (Instruktsiia muzeiu obraztsov, 245; Otchet Rossiyskoi ékспортної palaty, 305). Організатори висловлювали впевненість, що заснування першого в імперії музею зразків «безперечно буде сприяти спеціальному приїзду іноземних покупців» (пер. з рос.) (Muzei obraztsov pri Rossiiskoi ékспортної palate, 244). Уся інформація щодо

нових надходжень до музею безкоштовно публікувалася в друкованому органі РЕП – журналі «Русский экспорт» (Instruktsiia muzeiu obraztsov, 245). Згодом було видано каталог музею зразків РЕП російською та англійською мовами (Katalog muzeia obraztsov R.É.P., 200).

На кожен представлений експонат надавалася інформація щодо його якості, цін, умов виробництва й збуту, а також каталоги й прейскуранти фірм-виробників (Otchet Rossiyskoi éksportnoi palaty, 305). У примітці до інструкції роботи комісійного відділу вказувалося, що «для товарів швидкопсувних або громіздких наявність зразків необов'язкова» (пер. з рос.), достатньо було друкованої рекламної продукції або муляжів. До певної міри музей виконував функцію торгового представництва, адже кожна фірма-експонент мала можливість давати оголошення про розміщення тут своїх зразків. Працівники комісійного відділу надавали сприяння у прийомі замовлень і здійсненні торгових угод. Завідування музеєм було покладено на одного з помічників управителя справами РЕП під загальним наглядом останнього (Muzei obraztsov Rossiiskoi éksportnoi palaty, 214). У разі накопичення незатребуваних зразків періодично влаштовувався їхній розпродаж або аукціон (Instruktsiia muzeiu obraztsov, 245).

У музеї зразків експонувалися найрізноманітніші товари (переважно сільськогосподарські та кустарні): таврійська сіль, ташкентське вино, житомирське борошно, семиріченський мед, костромські текстильні вироби і навіть насіння червоної конюшини з Уфимської губернії та мозаїчні смоли з Нижегородської губернії (Otchet Rossiyskoi éksportnoi palaty, 307–308). Від закордонних партнерів були отримані такі зразки: китайське олійне насіння й бавовна, рогові вироби німецького фабриканта, константинопольський бурштин, чеські гудзики, датський картон та ін. (Otchet Rossiyskoi éksportnoi palaty, 308).

Окремо в музеї був спеціальний відділ премійованих пакувань, тобто найновіших на той час удосконалень у пакувальній справі, які були придбані на спеціалізованій виставці у Парижі (пакування для перевезень квітів, ягід, фруктів, вина та ін.) (Otchet Rossiyskoi éksportnoi palaty, 308). Особливої уваги серед експонатів заслуговувала «тара повернення», яка дозволяла виробникам мати суттєву економію у зв'язку з постійним подорожчанням лісу й пакувальних матеріалів. Серед прикладів такої тари зворотної відправки знаходимо розбірні ящики, залізні діжки, які згорталися в трубку й інші пакувальні винаходи.

Крім музейного закладу в Санкт-Петербурзі у 1913 р. РЕП розпочала організацію «торгових подвір'їв», перше з них було відкрито в Софії (Болгарія). За задумом, «подвір'я» мало створити постійний торговий

музей зразків російських експортних товарів, організувати довідкове бюро з питань російсько-болгарської торгівлі та бібліотеку, проводити виставки, утримувати штат досвідчених комівояжерів для поширення російських товарів, мати кімнати для перебування російських комерсантів та здійснювати інші дії суто практичного характеру (*Deiatel'nost' torгово-promyshlennykh organizatsii*, № 12, 55).

На початку 1914 р. Комітет Палати схвально зустрів пропозицію своїх членів А. І. Маркова та К. С. Лейтеса про організацію в Берліні експортного комісійного бюро музею зразків Палати (*Deiatel'nost' komiteta Palaty*, 114). Планувалося всі торгові контракти здійснювати за посередництва музею зразків РЕП. Та цим планам не судилося бути реалізованими. Так само на стадії відкриття загальмувала ідея створення Російського музею зразків у Лондоні. Хоча РЕП і отримала підтримку цього проекту від генерального консула в Лондоні барона Гейкінга, заклад так і не було відкрито.

Музей зразків РЕП був швидко помічений закордонними партнерами. Від директора торгово-промислового бюро японського міністерства землеробства й торгівлі Мінору Оки було отримано вітального листа, в якому посадовець поспішав висловити найкращі побажання з приводу новоствореного музею та впевненість, що його робота «матиме суттєве сприяння зовнішній торгівлі Вашої країни [Російської імперії]» (пер. з рос.) (*Interes v Iaponii k muzeiu obraztsov*, 219). Разом із привітанням, японські партнери надіслали колекцію зразків товарів Японії, брошуру «Общий обзор торгового музея в Токио» та «Справочную книгу экспорта Японии» і, зі свого боку, запрошували розмістити колекцію зразків експортних товарів у їхньому музеї.

Від Японського Імператорського музею до музею РЕП надійшли такі зразки традиційного японського виробництва: паперові серветки, шовк-сирець, шовкові тканини, гудзики, віяла, рогожі, зелений та чорний чай, порцеляна, шпалери та ін. (*Muzei obraztsov*, 311–313).

Таким чином, музей зразків був своєрідною експортною конторою, де кожен її учасник мав можливість мати на головній вулиці країни – Невському проспекті – своє мініатюрне представництво. Сам же Комітет РЕП вважав музей зразків «практичним шляхом активного сприяння експорту вітчизняних продуктів і виробів» (*Muzei obraztsov pri Rossiiskoi ékспортnoi palate*, 244).

Музей зразків Російсько-Американської палати.

Російсько-Американська торгова палата впродовж 1914 р. теж розпочала організацію музею зразків, але тільки американських партнерів. Стримуючим фактором у цьому процесі була необхідність сплати мита, оскільки в Російській імперії зразки не звільнялися від

митного обкладення (Otchet o deiatel'nosti Russko-Amerikanskoï torgovoï palaty, 159). Згодом відповідне клопотання Російсько-Американської торгової палати до російського уряду було вирішено позитивно (Iz deiatel'nosti Russko-Amerikanskoï torgovoï palaty, 318).

Окрім зразків, Палата збирала каталоги, рекламні проспекти й прейскуранти американських фірм-виробників та торгово-промислові довідники з питань експортно-імпоротної політики, аби завжди мати інформацію про умови виконання замовлень, терміни доставки вантажів, порти відправлення, оптові ціни, знижки для агентів, форми оплати і т. п. Уже в квітні 1915 р. бібліотека нараховувала понад 300 екземплярів каталогів і продовжувала безперервно поповнюватися (Doklad o deiatel'nosti, 160). Упродовж наступного року фонд бібліотеки збагатився ще на 3 тис. каталогів, прейскурантів, спеціалізованих американських журналів та іншої літератури. Товарний музей містив такі колекції: вогнестійкі будівельні матеріали, папір для друку, шкіри, канати, шпагати, шовкові стрічки, різноманітні інструменти, металеві вироби, хімічні й фармацевтичні товари, продукти харчування та ін. (Spravka o deiatel'nosti Palaty, 231).

Зважаючи на зміст каталогів, американських виробників цікавила можливість експорту до Російської імперії товарів машинобудівної та автомобільної промисловості. Російські експортери надсилали запити для вивозу до Північно-Американських Сполучених Штатів виробів легкої й харчової промисловості, а також аграрної продукції.

Отож, на початку ХХ ст. в Російській імперії створюється кілька музеїв зразків, що, однак, не могло відтворити в повному обсязі експортних потужностей виробників і серед усього розмаїття експонатів гідно представити експортно орієнтовані товари українських губерній.

* * *

Швидкий і динамічний час капіталістичної модернізації приніс багато нових явищ і нових усвідомлень здавна відомих установ. Новим стало наповнення й функціональне призначення такого споконвічного супутника розвитку людства як «музей». Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. музейна форма використовується для реалізації суто комерційних завдань: збут та популяризація товарів власного виробництва для іноземних споживачів.

У цей час як за кордоном, так і в Російській імперії формуються торгово-промислові музеї, музеї зразків, експортні склади. Наведені поняття не є тотожними (хоч часто використовувалися як синоніми): торгово-промислові музеї зазвичай не брали участі в експортних операціях, а експортні склади – тільки цим і займалися; якщо перші –

представляли регіон чи країну у цілому, то останні – у більшості випадків належали конкретній фірмі. Ще одна форма економічних музеїв – «музеї зразків» – були покликані узгодити два головні завдання «експортної сутності в музейній формі»: і створити образ, експозицію, своєрідне представництво певного виду виробництва чи економіки країни у цілому, і сприяти збуту товарів, здійснювати супровід торгових угод.

У державах розвинутих економік мали місце, головним чином, два види експортних музеїв: музейне представництво в країнах бажаного вивозу; музеї зразків у власній країні для ознайомлення іноземних покупців з асортиментом вітчизняного виробництва. Але можлива й інша класифікація торгово-промислових музеїв: 1) експортні (музеї зразків); 2) іміджеві (статусні, інформаційні). Перші були створені головним чином задля вирішення комерційних завдань, другі – загального інформування з успіхами тієї чи тієї галузі, виконання довідкових функцій. Усі види й форми торгово-промислових музеїв у своїй сукупності, за оцінками сучасників, сприяли пожевленню торгових відносин між країнами, дозволили опанувати нові методи популяризації товарів, взаємозбагатили зміст, структуру й форми виробничо-споживчих відносин на світовому ринку.

У експортно орієнтованих діях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. зустрічаємо прагнення формувати обидва види музейних представництв («в межах країни», «за межами країни»). Проте процес створення експортних музеїв знаходився тут ще у зародковому стані, наштовхувався на численні організаційні труднощі, жорстку конкуренцію зі світовими торговими лідерами у справі відкриття своїх економічних музеїв у країнах бажаного експорту та, досить часто, через недостатнє усвідомлення підприємницькими колами в Російській імперії необхідності додаткових витрат на організацію музеїв зразків.

Товари з українських земель були мало представлені у загальноімперських експортних музеях не в останню чергу через бажання підприємців укладати прямі угоди без посередників. Економічні музеї створювалися загального торгово-промислового характеру (іміджеві).

Для більшості музеїв експортного спрямування кінця XIX – початку XX ст. більше підходило б визначення «експортний склад» (таке визначення теж використовувалася) чи «колекція (відділ) зразків». Чому ж «музей»? Відповідь на це питання лежить у площині соціальних і світоглядних змін нового часу: еліта за походженням змінилася на еліту за статками, а отже відбулося переосмислення поняття «культурні надбання». До них були віднесені і економічні цінності, для представлення яких використовувалася традиційна для збереження культурних цінностей форма – музей.

References / Бібліографія

Abbo, B. *Les Boutiques de Musees: Un Exemple des Relations Entre le Monde Commercial et le Monde Museal*. Lyon, 1993.

Deiatel'nost' komiteta Palaty. *Russkiy eksport*, no. 3, 1914, s. 113–114. (In Russian)
Деятельность комитета Палаты. *Русский экспорт*, № 3, 1914, с. 113–114.

Deiatel'nost' torgovo-promyshlennykh organizatsii. *Torgovo-promyshlennyi Yug*, no. 12, 1913, s. 52–56. (In Russian)
Деятельность торговых-промышленных организаций. *Торгово-промышленный Юг*, № 12, 1913, с. 52–56.

Deiatel'nost' torgovo-promyshlennykh organizatsii. *Torgovo-promyshlennyi Yug*, no. 20, 1913, s. 53–60. (In Russian)
Деятельность торговых-промышленных организаций. *Торгово-промышленный Юг*, № 20, 1913, с. 53–60.

Doklad o deiatel'nosti Russko-Amerikanskoi torgovoi palaty za ianvar', fevral', mart i aprel' mesiatsy 1915 goda. *Vestnik Russko-Amerikanskoy torgovoi palaty*, no. 5, 1915, s. 160–174. (In Russian)
Доклад о деятельности Русско-Американской торговой палаты за январь, февраль, март и апрель месяцы 1915 года. *Вестник Русско-Американской торговой палаты*, № 5, 1915, с. 160–174.

Éksportnye soiuzy za granitsej. *Russkiy eksport*, no. 4, 1914, s. 128–132. (In Russian)
Экспортные союзы за границей. *Русский экспорт*, № 4, 1914, с. 128–132.

Frantsuzskaia torgovo-promyshlennaia delegatsiia v g. Khar'kove. *Gorno-zavodskoe delo*, no. 10, 1917, s. 15484–15487. (In Russian)
Французская торговая-промышленная делегация в г. Харькове: 1917. *Горно-заводское дело*, № 10, 1917, с. 15484–15487.

G-vich, V. Nashi torgovye snosheniia s Bolgariiei. *Torgovo-promyshlennyi Yug*, no. 4, 1912, s. 17–28. (In Russian)
Г-вич, В. Наши торговые сношения с Болгарией. *Торгово-промышленный Юг*, № 4, 1912, с. 17–28.

Huber, F. C. *Die Ausstellungen und unsere Exportindustrie*. Stuttgart, 1886.

Instruktsiia muzeiu obraztsov i Komissionnomu otdelu muzeia. *Russkii eksport*, no. 7–8, 1913, s. 245–246. (In Russian)

Инструкция музею образцов и Комиссионному отделу музея. *Русский экспорт*, № 7–8, 1913, с. 245–246.

Interes v Iaponii k muzeiu obraztsov Rossiiskoi eksportnoi palaty. *Russkii eksport*, no. 5–6, 1914, s. 219–220. (In Russian)

Интерес в Японии к музею образцов Российской экспортной палаты. *Русский экспорт*, № 5–6, 1914, с. 219–220.

Iz deiatel'nosti Russko-Amerikanskoi torgovoi palaty. *Vestnik Russko-Amerikanskoi torgovoi palaty*, no. 9, 1915, s. 315–318. (In Russian)

Из деятельности Русско-Американской торговой палаты. *Вестник Русско-Американской торговой палаты*, № 9, 1915, с. 315–318.

Katalog muzeia obraztsov R.É.P. *Russkii eksport*, no. 11, 1915, s. 200. (In Russian)

Каталог музея образцов Р.Э.П. *Русский экспорт*, № 11, 1915, с. 200.

Le Musée Commercial, son but et son organization. Bruxelles, 1883.

Mairesse, F. Aux origines du musée d'entreprise: Musées industriels et commerciaux. *Recherches en communication*, no. 45, 2018, pp. 7–21.

Muzei obraztsov. *Russkii eksport*, no. 9–10, 1914, s. 311–314. (In Russian)

Музей образцов. *Русский экспорт*, № 9–10, 1914, с. 311–314.

Muzei obraztsov pri Rossiiskoi éksportnoi palate. *Russkii eksport*, no. 7–8, 1913, s. 244–245. (In Russian)

Музей образцов при Российской экспортной палате. *Русский экспорт*, № 7–8, 1913, с. 244–245.

Muzei obraztsov Rossiiskoi éksportnoi palaty. *Russkii eksport*, no. 11, 1915, s. 213–214. (In Russian)

Музей образцов Российской экспортной палаты. *Русский экспорт*, № 11, 1915, с. 213–214.

Nadezhdin, K. Rol' i znachenie torgovykh muzeev v dele pod"ema éksporta. *Ekonomist Rossii*, no. 51–52, 1911, s. 5–7. (In Russian)

Надеждин, К. Роль и значение торговых музеев в деле подъема экспорта. *Экономист России*, № 51–52, 1911, с. 5–7.

Otchet Khar'kovskogo birzhevogo komiteta za 1890 god. Khar'kov, 1891. (In Russian)

Отчет Харьковского биржевого комитета за 1890 год. Харьков, 1891.

Otchet o deiatel'nosti Russko-Amerikanskoï torgovoi palaty za 1914 g. *Vestnik Russko-Amerikanskoï torgovoi palaty*, no. 5, 1915, s. 156–160. (In Russian)

Отчет о деятельности Русско-Американской торговой палаты за 1914 г. *Вестник Русско-Американской торговой палаты*, № 5, 1915, с. 156–160.

Otchet Rossijskoï éksportnoi palaty za 1913 god. Sankt-Peterburg, 1914. (In Russian)

Отчет Российской экспортной палаты за 1913 год. Санкт-Петербург, 1914.

Otchet Soveta S''ezda XXXIV S''ezdu gornopromyshlennikov Iuga Rossii za 1908–1909 otchetnyi god. Khar'kov, 1909. (In Russian)

Отчет Совета Съезда XXXIV Съезду горнопромышленников Юга России за 1908–1909 отчетный год. Харьков, 1909.

Roshchin, S. *Torgovo-promyshlennye muzei Anglii.* *Ekonomist Rossii*, no. 16, 1909, s. 16. (In Russian)

Рошчин, С. Торгово-промышленные музеи Англии. *Экономист России*, № 16, 1909, с. 16.

Russko-Kitayskii torgovo-promyshlennyi muzei. *Promyshlennost' i torgovlia*, no. 9, 1910, s. 638. (In Russian)

Русско-Китайский торгово-промышленный музей. *Промышленность и торговля*, № 9, 1910, с. 638.

Shimanovskii, V. Iu., Leites, K. S. *Pravitel'stvennye uchrezhdeniia i obshchestvennye organizatsii, obsluzhivaiushchie v Rossii i Germanii voprosy éksporta.* Sankt-Peterburg, 1913. (In Russian)

Шимановский, В. Ю., Лейтес, К. С. *Правительственные учреждения и общественные организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта.* Санкт-Петербург, 1913.

Spravka o deiatel'nosti Palaty. *Vestnik Russko-Amerikanskoï torgovoi palaty*, no. 8, 1916, s. 228–232. (In Russian)

Справка о деятельности Палаты. *Вестник Русско-Американской торговой палаты*, № 8, 1916, с. 228–232.

Spravochnaia kniga dlia gornopromyshlennikov Iuga Rossii. Khar'kov, 1916. (In Russian)

Справочная книга для горнопромышленников Юга России. Харьков, 1916.

Steffen, G. F. *Streifzüge durch Grossbritannien.* Stuttgart, 1896.

Tovarnye obraztsy. *Promyshlennost' i torgovlia*, no. 12, 1914, s. 660. (In Russian)

Товарные образцы. *Промышленность и торговля*, № 12, 1914, с. 660.

Trudy XXXIV s''ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (23 noiabria – 8 dekabria 1909 g.). T. 1. Khar'kov, 1909. (In Russian)

Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 8 декабря 1909 г.). Т. 1. Харьков, 1909.

Trudy XXXV s''ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (23 noiabria – 9 dekabria 1910 g.). T. 2. Khar'kov, 1910. (In Russian)

Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). Т. 2. Харьков, 1910.

Trudy XXXVII s''ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (25 noiabria – 4 dekabria 1912 g.). T. 1. Khar'kov, 1913. (In Russian)

Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября – 4 декабря 1912 г.). Т. 1. Харьков, 1913.

Trudy XXXVIII s''ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (27 noiabria – 6 dekabria 1913 g.). T. 1. Khar'kov, 1914. (In Russian)

Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России (27 ноября – 6 декабря 1913 г.). Т. 1. Харьков, 1914.

Trudy XL s''ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (21–29 noiabria 1915 g.). T. 1. Khar'kov, 1916. (In Russian)

Труды XL съезда горнопромышленников Юга России (21–29 ноября 1915 г.). Т. 1. Харьков, 1916.

Trudy XL s''ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (21–29 noiabria 1915 g.). T. 2. Khar'kov, 1916. (In Russian)

Труды XL съезда горнопромышленников Юга России (21–29 ноября 1915 г.). Т. 2. Харьков, 1916.

Trudy XLI s'ezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii (24 noiabria – 4 dekabria 1916 g.). T. 2. Khar'kov, 1917. (In Russian)

Труды XLI съезда горнопромышленников Юга России (24 ноября – 4 декабря 1916 г.). Т. 2. Харьков, 1917.

Ianzhul, I. I. *Torgovye muzei, ékспортные союзы i sklady tovarnykh obraztsov*. Moskva, 1897. (In Russian)

Янжул, И. И. *Торговые музеи, экспортные союзы и склады товарных образцов*. Москва, 1897.

Shandra Iryna Alexandrovna

Doctor in Historical Science, Associate Professor

Kharkiv State Academy of Culture

Bursatsky Uzviz, 4, 61057, Kharkiv, Ukraine

Email: irina_shandra@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9092-413X

COMMERCE AND INDUSTRY MUSEUMS AS A MEANS OF BOOSTING TRADE: GLOBAL AND NATIONAL EXPERIENCE (LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES)

In the late 19th and early 20th centuries, to revive exports and boost trade between countries, business circles began founding special institutions – museums of commerce and industry, export museums, or museums of samples. The creation of such institutions, the functional purpose of their main structural components, and their principal activities can be studied using the vast body of current and analytical data from early 20th-century periodicals and documents of business unions and government and business organizations established to aid foreign trade (the Russian Export Chamber in St. Petersburg; Southern Russia mining industry congresses in Kharkiv; Kharkiv Exchange Committee, and others). The article analyzes commerce and industry museums as tools designed to help achieve the economic goals of groups of entrepreneurs and states as a whole. It is emphasized that these institutions contributed to the intensification of trade between countries and promoted the sharing of the latest developments and methods in this sphere (such as those that had to do with concluding and servicing commercial agreements, creating a broad information base and providing reference information, maintaining contacts between producers and consumers, implementing new practices in the packing and shipping of goods, etc.). The article proposes different

versions of the classification of export-oriented museums – by location (in the country of production, in the country of possible export) or by main purpose (export, brand promotion). Comparative analysis of the activities of Western European export museums and sample museums in the Russian Empire leads the author to conclude that Russia lagged significantly behind in establishing institutional forms for aiding foreign trade; such museums remained rare across the empire and did not adequately represent the available range of export goods.

Keywords: *commerce and industry museum, export museum, museum of samples, trade.*

УДК 378(477.54)(091)''198/201''(093)](049.32)

Астахова Валентина Ларіонівна

доктор історичних наук, професор

Харківський гуманітарний університет

«Народна українська академія»

Вул. Лермонтовська, 27, 61024, Харків, Україна

Email: rector.hgu.nua@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6888-1823

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ХАРКІВЩИНИ: ЧЕРГОВИЙ КРОК

Рецензія на книгу: Высшая школа Харьковщины: 80-е годы XX века – начало XXI века (воспоминания, интервью, документы). Харьков, 2020. 542 с.

Представники харківської історичної школи завжди звертали увагу на вивчення процесів розвитку освіти в регіоні та країні. І це не дивно, враховуючи місце й вплив Харкова на формування та трансформацію освітнього середовища, перш за все – світу університету.

Підтвердженням цього стала унікальна колективна монографія «Вища школа Харківщини: 80-ті рр. XX століття – початок XXI століття (спогади, інтерв'ю, документи)», що вийшла друком у вересні 2020 р. на честь 30-річчя Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».

Унікальність роботи полягає, перш за все, у складі авторів цієї книги – їх майже 30 осіб – найбільших фахівців у галузі освіти. Половина з них багато років стояла біля керма харківської вищої школи, а це означає, що вони дуже добре знають і розуміють, чим живе заклад вищої освіти в наш складний та неспокійний час. Сім ректорів, які погодилися взяти участь у підготовці цього видання, працюють на своїх посадах і нині, розмірковуючи про минуле та надаючи власні оцінки стану вищої освіти в Україні, висловлюючи цікаві думки щодо проблем і перспектив її подальшого розвитку.

Проте книга цікава ще й тим, що об'єктивні оцінки процесам, які відбуваються в системі вищої освіти України, дають не лише ректори закладів вищої освіти, але й керівники інших рівнів – проректори, декани, завідувачі кафедр, провідні викладачі й співробітники. Крізь призму їх особистого сприйняття й багаторічного досвіду складається досить розлога і яскрава картина вузівського життя в Україні на межі

століть. Цьому багато в чому сприяв так званий «Гід для інтерв'юєрів» – запитальник, розроблений керівницею наукової школи з історії освіти на Харківщині, доктором історичних наук, професором К. В. Астаховою, а також скрупульозна робота інтерв'юєрів – викладачів Народної української академії.

Серед багатьох справді цікавих текстів на особливу увагу заслуговують роздуми академіка В. С. Бакірова («Вища школа – нелегкий шлях трансформації»). Ректор провідного харківського закладу вищої освіти – Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, голова Ради ректорів Харківського вузівського центру розкриває своє бачення ролі університетів у житті суспільства і, зокрема, у сучасному світі. «Сьогодні з університетами відбувається серйозна трансформація, – пише В. С. Бакіров, – оскільки вони змушені реагувати на цілу низку викликів, яких раніше просто не було. Насамперед, це масовізація вищої освіти» (*Vysshaia shkola Khar'kovshchiny* 2020, 49). Зокрема, вона неминуче призводить до зниження рівня підготовленості молоді, яка вступає до закладів вищої освіти. Серед інших викликів важливе місце займають внутрішня й зовнішня еміграція викладачів, унаслідок якої знижується якість кадрового потенціалу, а отже, і якість викладання; поступовий перехід до самофінансування, коли університет повинен займатися не стільки навчальним процесом і науковими дослідженнями, скільки заробляти гроші на збереження матеріально-технічної бази, видання наукової літератури, утримання бібліотеки, та багато чим іншим (49-51).

Не лише В. С. Бакіров, але й багато інших авторів монографії підкреслюють, що університет є духовним і інтелектуальним центром будь-якого університетського міста, своєрідним «культурним хабом», простором збереження, розвитку й підтримки інтелігентності, освіти та культури. Про це, з досить жорсткою часткою критики на адресу сучасних реформаторів вищої освіти, пише ректор Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди І. Ф. Прокопенко, який очолював цей головний педагогічний заклад вищої освіти Харківщини впродовж 40 років; проблемам місії університету присвятили свої статті академік Л. М. Шутенко, який керував Харківським національним університетом міського господарства з 1976 до 2011 р.; проректор ХПЗ з науково-дослідної роботи академік А. П. Марченко; завідувач кафедри культурології юридичного університету професор В. О. Лозовий та ін.

Спільна ідея, яка червоною ниткою проходить крізь всі тексти, – це глибока повага до університету як до центру духовності й культури й готовність служити йому за будь-яких умов і за будь-яких ситуацій. «Причому, – як стверджує К. В. Астахова – відповідальний редактор

цього видання, – не працювати в університеті, а служити йому всіма силами душі й розуму, бо саме таке служіння є великим щастям для кожного, хто до нього причетний» (Astakhova 2020, 3).

References / Бібліографія

Astakhova, E. V. “Vysshaiia shkola v izmenchivom mire.” *Vremia*, 1 sentiabria 2020, s. 3. (In Russian)

Астахова, Е. В. “Высшая школа в изменчивом мире.” *Время*, 1 сентября 2020, с. 3.

Vysshaiia shkola Khar’kovshchiny: 80-e gody XX veka – nachalo XXI veka (vospominaniia, interv’iu, dokumenty). Khar’kov, 2020. (In Russian)

Высшая школа Харьковщины: 80-е годы XX века – начало XXI века (воспоминания, интервью, документы). Харьков, 2020.

Astakhova Valentyna Ilarionivna

Doctor in Historical Science, Professor

Kharkiv University of Humanities «People’s Ukrainian Academy»

Lermontovska str., 27, 61024, Kharkiv, Ukraine

Email: rector.hgu.nua@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6888-1823

STUDYING THE HISTORY OF EDUCATION OF KHARKIV REGION: THE NEXT STEP

Book review: Vysshaiia shkola Khar’kovshchiny: 80-e gody XX veka – nachalo XXI veka (vospominaniia, interv’iu, dokumenty). Khar’kov, 2020.

542 s.

Чувпило Олександр Олександрович

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-6763-2462

Чувпило Лідія Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства та міжнародних відносин «Харківський
колегіум»
Проспект Любові Малої 4, 61039, Харків, Україна
Email: lidia.chuvpilo@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1147-2244

**ГОРДІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІНДОЛОГІЧНОЇ
НАУКИ (ПАМ'ЯТІ Д. М. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО)**

*«Мені здається, що на Землі вже ніколи не
з'явиться знавець прадавньої Індії, подібний
Д. М. Овсянико-Куликовському»
(П. Г. Ріттер)*

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, що в січні 2020 р. урочисто відзначив своє 215-річчя, дав світові чимало видатних учених і педагогів, що прославили Альма-матер на віки. Серед них особливе місце займає ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства й санскриту Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський (1853–1920), серце якого перестало битися 100 років тому, 9 жовтня 1920 р., в Одесі. Це був єдиний такого роду індолог, який володів адіпракритом, пракритами (шаурасені-пракритом, магадхі-пракритом і махараштрі-пракритом), санскритом, палі, апабхрешами, нагаром, бенгалі, біхарі, маратхі, панджабі, кхарі болі, гінді й урду. Ні до, ні після нього, ніхто з лінгвістів-індологів не знав у сукупності стільки мов народів Індостану. Причому це стосується як індійців, так

і представників індологічної лінгвістики інших країн. На жаль, через низку причин, переважно ідеологічного й політичного характеру (так склалося, що під час Громадянської війни вчений в Одесі редагував газету денікінської армії «Южное слово»), ім'я Д. М. Овсянико-Куликовського, якого з повним правом можна вважати генієм лінгвістичної науки, й дотепер ще мало відоме широкій науковій громадськості, а добре знайоме воно лише невеличкому колу вузьких фахівців, в основному санскритологів, яких у світі зовсім небагато. Тому, віддаючи данину видатним заслугам ученого перед вітчизняною й світовою індологією та орієнталістикою, ми стисло розглянемо найважливіші віхи життєвого й творчого шляху великого харківського та українського дослідника Індії.

Д. М. Овсянико-Куликовський народився 23 січня (4 лютого) 1853 р. у м. Каховка Таврійської губернії (нині Херсонська область України) в дворянській родині. Середню освіту майбутній індолог здобув у Сімферопольській класичній гімназії, яку закінчив у 1871 р., а вищу – в тодішньому Новоросійському університеті, в Одесі, на історико-філологічному факультеті. 1876 р. він закінчив його зі ступенем кандидата, представивши кандидатський твір, в якому аналізувалася мова «Повісті минулих літ», і вже 1877 р. отримав запрошення працювати в Новоросійському університеті. Водночас, незабаром він був відправлений навчатися закордон, щоби підготуватися до викладання на університетській кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту. Там молодий фахівець пробув п'ять років, навчаючись санскриту й займаючись перекладом і тлумаченням текстів вед і Зенд-Авести. Більшу частину часу він провів у Парижі, в Сорбонні, де разом зі санскритом вивчав і популярні тоді серед російських філологів-орієнталістів давньоперську, новоперську та давньоєврейську мови. Він доволі швидко опанував згадані мови, що навіть у той час вразило сучасників ученого, зокрема відомих харківських орієнталістів – санскритолога П. Г. Ріттера та його учня, арабіста А. П. Ковалівського, який сам знав 22 східні та європейські мови.

Повернувшись 1882 р. до Росії, Д. М. Овсянико-Куликовський для одержання права приват-доцентури захистив у Московському університеті невелику за об'ємом роботу, присвячену ведійській міфології, під назвою «Розбір міфу про сокола, що приніс квітку Соми». Будучи відразу обраним у приват-доценти історико-філологічним факультетом і Радою Новоросійського університету, він уже з січня 1883 р. почав у ньому читання лекцій зі санскриту й порівняльної граматики санскриту й прадавніх іранських мов, а 1884 р. в Харківському університеті успішно склав іспит на ступінь магістра порівняльного

мовознавства й санскриту. Після цього 1885 р. захистив там же й магістерську дисертацію про виникнення та функціонування вакхічних культів. 1887 р., уже в Новоросійському університеті, вчений захистив дисертацію на ступінь доктора про культ вогню в індусів в епоху вед, і в тому ж році був призначений Міністерством освіти екстраординарним професором до Казанського університету. Звідти 1888 р. його перевели ординарним професором до Харківського університету, де вчений і працював до виходу у відставку в 1905 році.

У Харківському університеті він викладав на кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту, яка веде свій початок із 1805 р. (у той час вона називалася кафедрою східних мов і порівняльного мовознавства). Тут Д. М. Овсяннико-Куликовський читав курси із порівняльної граматики, санскриту, загального мовознавства й психологічної критики словесних творів, які стали й темами його глибоких наукових досліджень. Вийшовши у відставку в зв'язку зі станом здоров'я, що різко погіршився, Д. М. Овсяннико-Куликовський з 1905 р. припинив свою індологічну й сходознавчу наукову діяльність, згодом зайнявшись у Петербурзі проблемами психології художньої творчості, а читання його лекційних курсів у Харківському університеті успішно продовжив П. Г. Ріттер.

Значна частина наукових і науково-популярних праць ученого присвячена історії стародавньої Індії, її віруванням і мовам. Так, його магістерська дисертація називалася «Досвід вивчення вакхічних культів індоєвропейської давнини в зв'язку з роллю екстазу на ранніх етапах розвитку громадськості». Її перша частина присвячена культу божества Соми в прадавній Індії за епохи вед. Вона була видана в Одесі 1883 р. в «Записках Новоросійського університету», а також як окреме видання. 1884 р. вийшли друком «Зачатки філософської свідомості в індусів», 1887 р. – «До історії культу вогню в індусів за епохи Вед», а 1889 р. в Парижі, французькою мовою, було опубліковано твір Д. М. Овсяннико-Куликовського, присвячений опису культу вогню в «Рігведі». 1892 р. з'явилися «Ведійські етюди», де містився великий матеріал про Індру й синів Адіті. У тому ж році наукова громадськість Російської імперії познайомилася зі статтею вченого, що була надрукована в журналі «Вестник Европы», про релігію індусів епохи вед, яка підсумовувала його багаторічні дослідження вед і ведизму.

Вивчаючи дані ведійських текстів, особливо понад тисячу гімнів найдавнішої писемної пам'ятки Індії – «Рігведи», які оформилися в єдиний збірник приблизно в XI–X ст. до н. е., Д. М. Овсяннико-Куликовський простежив просування індоарійських племен на схід

та освоєння ними долини Гангу, проаналізував їхній економічний і політичний розвиток, спробував виявити райони проживання індоаріїв, виділивши район нинішнього індійського штату Пенджаб, розглянув взаємини прибульців із місцевим населенням, вплив його релігійних уявлень на індоаріїв і навпаки, провів лінгвістичний аналіз «Рігведи» та інших ведійських збірників. При цьому головним предметом розгляду стали релігійні погляди індійців епохи вед та їхня міфологія.

Аналізуючи вірування ведійських племен, які склалися протягом тривалого проміжку часу, Д. М. Овсянико-Куликовський дійшов висновку, що ведизм або ведаїзм, являючи собою найдавнішу форму релігійної свідомості індусів, був такою ж великою релігією, як і брахманізм і буддизм, що виникли після нього. Він вважав ведизм релігійною системою на кшталт комплексу релігійних уявлень і відповідних їм культових дій, усередині якої виділялися різні вірування, але при цьому відзначив, що приблизно в 1000–800 рр. до н. е., він розклався, значно вплинувши на брахманізм та інші пізніші релігії й вірування.

Д. М. Овсянико-Куликовський звернув увагу на те, що для ведійської релігії був характерним політеїзм, який нагадував політеїзм стародавніх греків, – шанування величезної кількості богів і божеств, що відрізнялися антропоморфізмом. Індійці в епоху вед наділяли явища природи, а також богів, яким поклонялися, властивостями й рисами людини, її достоїнствами й недоліками. Разом із антропоморфізмом досить часто зустрічався й теріоморфізм, коли божество виступало в формі бога-тварини, зберігаючи при цьому свій нерозривний зв'язок із явищами природи. До богів зверталися з гімнами, які складали жерці, передаючи їх із покоління в покоління, доки вони не були зібрані в збірники, названі ведами. Серед них перше місце належало «Рігведі». Уважне вивчення її гімнів дало змогу досліднику провести класифікацію богів і зробити висновок, що центральна ідея ведизму, – це ідея культу й теософії культових божеств – Агні й Сомі.

Характерною ознакою богів було безсмертя. На думку вченого, безсмертні боги й богині – це явища природи, що були обожнені людьми. Їхнє безсмертя не обходилося без підтримки культу, а культ перебував у руках людей, які тим самим певною мірою були й охоронцями безсмертя богів. Божество начебто очікувало від смертних підтвердження й визнання свого безсмертя, як і інших його важливих атрибутів. Першоджерело безсмертя – священний вогонь Агні й священний напій Сомі, що відігравали надзвичайно важливу роль у релігійній системі ведизму. До них люди зверталися з молитвами й приносили пожертвування. Молитву Д. М. Овсянико-Куликовський вважав

невід'ємною частиною культу, якому індуси надавали виняткового значення. Він підкреслював, що за епохи вед молитва ще не відділилася від культу. Сама по собі вона не дійшла б до божества й не могла б на нього належним чином впливати. Тому молитва на тому етапі розвитку індійського суспільства завжди поєднувалася з пожертуванням.

Основою культу вважався Агні, оскільки тільки з його допомогою люди посилали богам свої дарунки, а жертвне вогнище розглядалося як джерело безсмертя богів, які й досягали його завдяки Агні. Тим самим Агні виступав як сполучна ланка між богами й людьми. Спеціальне дослідження Д. М. Овсянико-Куликовський присвятив культу бога вогню, який походив від прадавньої уяви про вогонь як основу благополуччя домашнього вогнища, і був названий в «Рігведі» охоронцем домівки. На основі детального вивчення гімнів «Рігведи» він дійшов висновку, що необхідно розрізнати три священні вогні: вогонь домашній або родовий, вогонь общинний або сільський і вогонь союзний, тобто такий, що належав союзу племен. За своїм походженням вогонь ділився на земний, небесний, сонячний і вогонь блискавки. Про виняткове значення священного вогню в індусів свідчив словник епітетів Агні, складений Д. М. Овсянико-Куликовським (загалом він нарахував 831 епітет).

Культу бога священного п'яного напою – Сомі – відводиться багато місця в усіх індологічних працях Д. М. Овсянико-Куликовського. Об'єктом же спеціального дослідження він став у першій частині вже згаданого твору про вакхічні культу індоевропейської давнини, де порівнювалися вакхічні культу прадавніх індійців, іранців і греків. Автор звернув увагу на те, що Сом, як і Агні, вважався основою безсмертя богів. Хоча вживання інших спиртних напоїв ніяк не схвалювалося й навіть розглядалося як зло, люди, наслідуючи богів, прагнули випити священний безсмертний напій Сомі, вважаючи, що після його вживання, вони поєднуються з богами в єдине ціле. Аналізуючи етимологію імені Сом, Д. М. Овсянико-Куликовський дійшов висновку, що це той, хто вичавлює сік, і разом із тим те, що дає сік. Це й рослина Сом, з якої добувався п'яний напій, і саме божество цього напою, представлене у вигляді небесного жерця, що його виготовляв. Процедура видавлювання соку з рослини й виготовлення священного напою, докладно описана в гімнах «Рігведи», перетворювалася на священнодійство з елементами таїнства й містики. Хоча це був усього лише сік гірської рослини, змішаний з водою, кислим молоком і ячмінними зернами. Після бродіння виходив міцний п'яний напій, який обожнювався, йому приписувалися надприродні властивості.

Найважливішою умовою, за допомогою якого Сома отримував свою чудодійну силу й доводив людину до екстазу, був спів священних гімнів. У концепції екстазу, висунутої вченим, відзначалося, що спів гімнів, будучи причиною екстазу, у той же час був і результатом останнього. Говорячи про значення вживання Соми, Д. М. Овсяніко-Куликовський відзначав, що вживання п'яного напою дало могутній імпульс подальшому розвитку психічної діяльності людей, оскільки він окриляв фантазію, розв'язував мовлення, сприяв установленню дружніх відносин між людьми, розвивав їхні поетичні, творчі й культурні інстинкти. Поклоніння напою він прирівнював до поклоніння вогню. Описуючи легенду про викрадення соколом у богів квітки Соми й передачі її людям, що нагадує давньогрецьку легенду про викрадення Прометеєм вогню, Д. М. Овсяніко-Куликовський підкреслював, що індуси розрізняли Сому земного й Сому небесного, причому земний розглядався як втілення небесного. Він нарахував у «Рігведі» 40 епітетів Соми в 120-ти гімнах, звернених безпосередньо до нього, що свідчило про всеосяжний характер Соми, який втілював у собі функції й сили, властиві й іншим божествам. Він ототожнювався й порівнювався із сонцем, небом, землею, наділявся різними якостями, властивостями й символами, в тому числі й людськими; зображувався то у вигляді божества статевої любові, то у вигляді різних тварин, особливо бика. Це дало вченому привід уважати Сому своєрідним верховним божеством, наділеним безліччю найрізноманітніших якостей і функцій.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що Д. М. Овсяніко-Куликовський зробив великий внесок у вивчення релігій, культури, історії та мов стародавньої Індії. Багато його міркувань стосовно них не втратили свого значення і в наш час, а порушені вченим деякі важливі питання й дотепер залишаються спірними та очікують свого розв'язання. Наприклад, дискусійними залишаються такі проблеми: звідки індоарійські племена прийшли на територію Індостану, в якій його області вони з'явилися вперше, якими були прабатьківщина аріїв та рівень їхньої цивілізації, а також рівень цивілізації корінного населення давньої Індії, мови й писемність прадавніх індійців та іранців, що колись жили разом, утворюючи т. зв. «індоіранську спільноту», датування їхніх писемних пам'яток тощо.

Д. М. Овсяніко-Куликовський був ученим-енциклопедистом, що володів багатьма східними та європейськими мовами. Глибина й розмаїтість його знань вражає. Дослідник був повністю відданий своїй справі, багато в чому випередив своїх російських і західноєвропейських колег, які тоді переважно обґрунтовували й виправдовували колоніалізм, відмовляючи в праві народам Південної Азії розвиватися вільно й самостійно. Праці вченого вигідно відрізняються відсутністю расових і релігійних

забобонів, прагненням дати глибокий науковий опис історії та культури прадавньої Індії, блискучим знанням її численних мов, скрупульозною роботою з оригінальними джерелами. Він мислив самостійно, глибоко й оригінально, вражає величезна ерудиція і широта інтересів дослідника. Д. М. Овсянико-Куликовський став одним із засновників прогресивного напрямку в орієнталістиці, представники якого виступали проти колоніалізму, засуджували расизм і масові злочини західноєвропейських держав по відношенню до місцевого населення в Азії, Африці та Латинській Америці.

References / Бібліографія

Chuvpylo, L. O. "Vyvchennia Indii v Kharkivs'komu universyteti (1805-1917 rr.)" U zb.: *Indiia: davnyina i suchasnist'*, вур. 1. Kyiv, 2003, s. 91-93. (In Ukrainian)

Чувпило, Л. О. "Вивчення Індії в Харківському університеті (1805-1917 рр.)." У зб.: *Індія: давнина і сучасність*, вип. 1. Київ, 2003, с. 91-93.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. *K istorii kul'ta ognia u indusov v epokhu Ved.* Odessa, 1887. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. *К истории культа огня у индусов в эпоху Вед.* Одесса, 1887.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. *Kul't bozhestva «Soma» v drevnei Indii v epokhu Ved.* Odessa, 1883. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. *Культь божества «Soma» в древней Индии в эпоху Вед.* Одесса, 1883.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. "Osnovy vedaizma." V: *Sobranie sochinenii*, t. 6. Sankt-Peterburg, 1909, s. 172-231. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. "Основы ведаизма." В: *Собрание сочинений*, т. 6. Санкт-Петербург, 1909, с. 172-231.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. *Razbor vediiskogo mifa o sokole, prineshem tsvetok Somy.* Moskva, 1882. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. *Разбор ведийского мифа о соколе, принесшем цветок Сомы.* Москва, 1882.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. "Religiia indusov v epokhu Ved." *Vestnik Evropy*, t. 4, 1892, s. 662-97; t. 5, 1892, s. 217-242. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. “Религия индусов в эпоху Вед.” *Вестник Европы*, т. 4, 1892, с. 662-97; т. 5, 1892, с. 217-242.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. “Syny Aditi.” *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, no. 12, 1892, s. 187-306. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. “Сыны Адити.” *Журнал министерства народного просвещения*, № 12, 1892, с. 187-306.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. “Vediiskie etiudy: Indra-viĉvarashani.” *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, ch. 3, 1891, s. 1-17. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. “Ведийские этюды: Индра-виĉvarashani.” *Журнал министерства народного просвещения*, ч. 3, 1891, с. 1-17.

Ursu, D., Chuvpylo, O., Chuvpylo, L. “Ovsianyko-Kulykovskiy D. M.” *Shkhoznavstvo i vizantologiya v Ukraini v imenakh: biobibliografichnyi slovnyk*. Kyiv, 2011, s. 165-166. (In Ukrainian)

Урсу, Д., Чувпило, О., Чувпило, Л. “Овсянико-Куликовський Д. М.” *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліографічний словник*. Київ, 2011, с. 165-166.

Chuvpylo Oleksandr Oleksandrovych

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-6763-2462

Chuvpylo Lidiia Oleksandrivna

Candidate of Historical Science, Associate Professor
Institute of Oriental Studies and International Relations «Kharkiv
Collegium»
Liubovi Maloi Avenue, 4, 61039, Kharkiv, Ukraine
Email: lidia.chuvpilo@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1147-2244

**PRIDE OF KHARKIV AND WORLD INDOLOGY
(IN MEMORY OF D. N. OVSIANIKO-KULIKOVSKII)**

Хроніка подій на історичному факультеті за 2019 р.

14 січня на історичному факультеті відбулося урочисте вручення дипломів магістрам і магістриням.

23 січня на базі історичного факультету відбувся III етап Всеукраїнської олімпіади з історії серед учнів 8–11 класів навчальних закладів Харкова та Харківської області.

25 січня відбулась 18-та Міжнародна учнівська конференція «Різдвяні читання» наукового товариства «Нартекс».

8 лютого відбувся науково-практичний семінар «Український Інший в історії, історіографії, історичній політиці» за сприянням БФ «Інститут розвитку освіти» та Інституту історії України НАНУ та за підтримки Інституту імені Дж. Кеннана.

14 лютого відбулась презентація монографії доктора історичних наук, доцента Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка І. О. Сердюка «Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII століття».

27 лютого відбулась презентація книги кандидата історичних наук, редактора сайту historians.in.ua В. Л. Маслійчука «Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст.».

Лютий – Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна взяв участь у створенні виставки про історію та культуру Кримського півострова «Дивовижні історії Криму» в Мистецькому Арсеналі в Києві.

14 березня відбулась презентація монографії кандидата історичних наук, доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. А. Ручинської «Культура та суспільство грецьких міст Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е. – IV ст.)».

29 березня відбувся науково-практичний семінар «Х Луцьовські читання. Музей в епоху глобальних трансформацій: проблеми і перспективи», який було приурочено до 100-річчя від дня народження А. Ф. Луцьова.

7 квітня відбувся День відкритих дверей Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, під час якого абітурієнти поспілкувалися з керівництвом університету, факультетів, кафедр, представниками приймальної комісії, переглянули фільми про університет, ознайомилися з його діяльністю.

12 квітня за ініціативи кафедри історії України та Навчальної лабораторії історичної інформатики Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбувся семінар «Історик у цифрову епоху: дослідницькі виклики, інструменти, практики».

18 квітня у Виставковій залі Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки «Воїн у дзеркалі часу».

26 квітня відбулася 72-га Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання».

29 березня на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було проведено науковий семінар молодих вчених «Північне Причорномор'я в епоху Античності та Середньовіччя».

22 травня відбувся науковий семінар у межах реалізації міжнародного наукового проєкту «CityFace: Практики самореєзентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу».

11–19 травня студенти історичного факультету взяли участь в Програмному Архівознавчому об'їзді, організатором якого є Інститут історії Університету Марії Кюри-Склодовської в Любліні.

21 червня на історичному факультеті відбулися читання пам'яті професора В. І. Кадєєва.

26 червня на історичному факультеті відбулися Наукові читання пам'яті І. К. Рибалки «Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження».

2 вересня на історичному факультеті в межах програми міжнародного академічного обміну Erasmus+ розпочато цикл лекцій наукової співробітниці Університету імені Фрідріха-Александра в Ерлангені і Нюрнбергзі кандидатки історичних наук О. Малинової.

4–7 вересня на історичному факультеті перебувала делегація викладачів, наукових співробітників і студентів Університету імені Фрідріха-Александра в Ерлангені і Нюрнбергзі, яку очолювала професор кафедри історії Східної Європи цього університету Ю. Обертрайс.

Вересень – на кафедрі історії України розпочато дослідницьку та асистентську роботу Ф. Копатца з Університету Велша (США). Візит відбувся протягом 2019-2020 навчального року за програмою English Teaching Assistantship в межах «Стипендії імені Фулбрайта».

12 вересня відбулося урочисте відкриття іменної аудиторії А. Ф. Луньова.

12 вересня в Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки «Orbis Germanorum», яку присвячено 20-річчю Германо-Слов'янської експедиції.

18 вересня у Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки «Звичайні хобі та незвичні колекції університетських людей».

11 жовтня на історичному факультеті відбулося відкриття тематичної виставки «За вашу і нашу свободу 1968–2018 рр.».

25 жовтня в межах лекційного курсу «Методика викладання історії у школі» відбулася зустріч студентів та викладачів із вчителями історії, які є випускниками факультету.

Листопад – візит делегації з Університету імені Адама Міцкевича в Познані з нагоди 50-річної співпраці між польським вищим навчальним закладом і Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна.

8 листопада на базі історичного факультету проведена X Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Пам'яткоохоронні

традиції Слобожанщини», присвячена 130-річчю з дня народження професора С. А. Таранушенка.

6 грудня на базі історичного факультету було проведено 37-му Міжнародну краєзнавчу конференцію молодих вчених.

Хроніка подій на історичному факультеті за 2020 р.

22 січня на базі історичного факультету відбувся III етап Всеукраїнської олімпіади з історії для учнів загальноосвітніх середніх навчальних закладів.

28 січня доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. А. Ручинська стала лауреатом університетської премії імені В. Н. Каразіна III ступеня за високі досягнення в роботі у 2019 р.

28 січня доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна С. Ю. Страшнюк був нагороджений почесною відзнакою імені Маріна Дрінова Болгарської Академії Наук.

10 лютого під час круглого столу «В. Н. Каразін – вчений-енциклопедист» відбулося нагородження співробітників Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за високі досягнення в науковій, навчальній та організаційній діяльності: завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов був удостоєний відзнаки «За служіння Каразінському університету», професора цієї ж кафедри С. М. Куделка було нагороджено Грамотою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

27 лютого відбувся науковий семінар кафедри історії України «Слобідська Україна другої половини XVIII – початку XIX століття». У межах семінару було презентовано монографію кандидата історичних наук, в. о. завідувача кафедри нової та новітньої історії України Українського Католицького Університету В. В. Склокіна «Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII століття: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство».

Березень – на історичному факультеті в межах програми міжнародного академічного обміну Erasmus+ розпочато цикл лекцій наукових співробітників Університету імені Фрідріха-Александра в Ерлангені і Нюрнберґзі кандидатки історичних наук О. Малинової та Г. Тзіафети.

10 березня на історичному факультеті у межах міжнародного наукового проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» відбулася презентація книжок з міської історії видавництва «Раритети України». Книги презентував завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківської державної академії дизайну і мистецтв, кандидат історичних наук В. В. Тарасов. Серед презентованих книжок: «Серце музики. Харківська філармонія» (2019), «Завжди в русі. Харківський залізничний вокзал» (2019), «Доля бути першим: головний корпус Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого як пам'ятка зодчества» (2019), «Держпром: кроки в історії» (2018) та ін.

4 грудня на базі історичного факультету, вперше в онлайн-форматі, було проведено 38-му Міжнародну краєзнавчу конференцію молодих вчених.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 58
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська
Макет обкладинки К. В. Скіпенко

Підписано до друку 2020р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 8,6. Обл.-вид. арк. 10,8.
Тираж 50 пр. Зам № 73/2020.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09